

87-455

SM-91

Ф. М. УСРЕПОВ

1281

О К, Б * 1 9 5 0

М Е К Т Е П   К І Т А П Х А Н А С Ы

Ғ. МҮСРЕПОВ

Әңгімелері

1981

012

ҚАЗАҚТЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК
ОҚУ ҚҰРАЛДАР БАСПАСЫ

АЛМАТЫ • 1950

4

АДАМНЫҢ АНАСЫ

(Горькийден)

...Менің сол жақ бүйірімнен кара бұлыт қаптап, түтін детіп келе жатыр. Бұлыттың салмағы жерге батқандай жер қайқандап қабағын шытқандай болады.

Қара бұлыттың жап-жалбыр бұйра көленкесі бауыры мен жер сызып, «ә» дегенше көз көрім жерді жауып әкетті... Мен де, қалбаңдап қасымда келе жатқан мені көленкем де кара бұлыттың кара сұр көленкесінің қойнына кіріп кеттік.

Күзгі бозғыл бет сары күн көрпеге оранғандай, қара бұлыттың артына жасырынды да, кірпіктерін жерге шапша қойды...

Жер үстінде адам баласы болудан қасиетті не ба дейсін. Тек қандай адамның баласы болу керек, сондай айт. Бұған қосатын бір сөз — адамды езетін адамның баласы болма, адамды езетін адамды адамға да са нама...

Әрине, адам өмірінде қиындықтар ұшырасады. Оныңсыз өмірдің өзі де өлімтікпен тең, сұр көленке болар еді. Күрес пен күлкі, қайғы мен шаттық, алыс пен жеңіс, жеңіс пен жетіліс болмаса, бұл шіркіннің өзі де тонға мұз, ұйыған айран емес пе?.. Әңгіме таудай қиындықты тымақтай сілкетін заман жасауда ғой. Жасаймыз дөңдай заманды!

— Иә, адам баласы болуға не жетеді дейсін: не көрмейсін, не білмейсін, істегің келсе не істемейсін. Тек істемесең ғана ешнәрсе қызықтырмайды, не қыйнамайды, не қуандыртпайды, не қайғыртпайды, іс табылмайды. Қуа

ныш-шаттыққа да бей-жай, шақырылмаған қонақтай ығысып қарап, орнынды таба алмай, кездескен бұтаққа ілігіп кетесін.

...Менін он жағымда, тырбыйған талсымақтың арасында теңселіп келе жатқан көп адамның бастары қылытылады. Терен теңіздің шулаған толқыны бұлардың дауысын әрн ғана естіртеді. Бұлар Сухумнан Әшемірге жұмыс іздеп келе жатқан аштар. Мен бұларды жақсы білем: бірге істесіп, күні кеше есебімді бірге алысқанмын. Бұлардың кейін қалған себебі, күннің шығуын теңіз жағасында көрейін деп, мен түнде шығып кеткем.

Біреуі томпақ бет, сары орамал тартқан жас әйел, басқалары еркек. Әйел буаз, іші тегенедей төңкеріліп, алқымына тіреліп тұрған сыяқты. Кәдімгі, күнде мың көрсен бір карамай кете беретін жұпыны адам. Нұрсыз көзі бозарып, қорыққан қояндай алайып, ұясынан шығып барады. Басындағы сары орамалы күнбағысқа ұсап, алшаң басып келе жатқанын көріп отырмын. Сухумда оның байы өліп қалғанын да білем. Үйткені, мен осылармен бір баракта тұрғам. Орыс халқының жалпак әдеті бойынша, өмірдегі бахытсыздықтарын талай рет-ақ айтқан. Шуласып келіп сөйлегенде айнала алты шақырымға естіліп тұратын. Бұлар бір жабырқау адамдар. Өздерін өмір бойы қайғы басып, әбден езіп жіберіпті. Туған жерден айдап шығып, күзгі қураған жапырақтай ұшырып, осы жаққа алып келген де сол өмірдің кемтарлығы. Қазіргі күнде ауыр бейнеттің әбден-ақ илегені сонша, барлық дүниеге өгей ұлша қарайды. Еш нәрсеге қуанбайды, қайғырмайды да: олардың ол кездегі еншісінің өзі де сол ғой. Аяныш түрде, қайыршыларша ғана біріне бірі езу тартып:

- Шіркін, жер-ақ екен...
- Байлықтың құлағы көрініп тұрғаны-ай...
- Жок, тасы көп екен...
- Иә, қолайлы жер емес... — деседі.

Сүйтеді де, өз жерлерін кеңес қылады. Етектей болса да өз жерінді айтсайшы: жеті атадан бергі өлінін сүйегі, тірінің тері сіңген жер емес пе... Өз жерлерін әрі-бері мақтап келеді де:

— Біздікі дейтін жердің өзі осы жердің бетінде қалды ма, жоқ па?

— Осы біз жер бетін түгел біздікі десек қанша қате лесеміз? — деп, бірін бірі жөнінен тартып айлалы пішін мен жымыйысып тұра қалады. Бұл сұраулары түйінді бі кортынды секілденіп елестейді.

... Әлгі келе жатқан сары орамалды әйел бір кезд ағаш арасына сүңгіп кеткендей болды. Тамағымды же болдым да, шелекшемді беліме іліп, қыйсық таяғымды қолыма алып, әлгілердің артынан мен де жөнелдім...

Бір бүйірімнен акырын ғана ыңырсыған адам дауысы келді. Кәдуілгі жаныңды сілкіндіріп, жүрегіңді жейтін адамға ғана естілетін адамның ыңырсуы. Қарасам, бі топ талдың арасын ашып жіберіп, аркасын талға сүйег манағы әйел отыр екен. Басын бір жак ыйғына салып екі езуі кұлағына жеткендей керіліп, аузы қыйсайып кетіпті. Көзі ұясынан шығып барады, есінен танып бар жатқан тәрізді. Қайыстай қара қолдарымен төңкерілге ішін басыпты да, адам қорқарлықтай ауыр дем алып отыр. Төңкерілген іші толқып, бір жоғары, бір төме түседі. Сап-сары тісі ақсыйып, ауыр қыйналыста.

— Немене, біреу ұрды ма? — дедім, қасына келіп.

— Кет әрі, ұятсыз... Кет! — деп, жалаң аяқтарыме кұмды осып, жерді тырналап жатып, басын шайқады.

Түсіне қалдым... Бұрын да бір ұшырасқан жұмысы болатын... Сонда да қорқып, кейін секіріп кеттім. Әйе байғұс қыйналып көзінен жасы барлай бастады. Ұясына шығып бара жатқан көздері жарылып кетейін деп тұр ғандай шығыршық атады. Беті күп-күрең болып, долыры кетіпті.

Шәйнегімді, шелекшемді тастай бердім де, әйелдің қасына келдім. Шалқасынан жатқыздым да, тізесін бүгейі деп ем, әйел бетіме салып қалды. Сүйтті де, кеудемне итеріп жіберіп, аюға ұсап қырылдап, әрең бұрылды да төрт тағандап ағаштын ішіне қарай сүйретіле жөнелді.

— Бұзақы, сайтан... — деді маған.

Бірақ, төрт тағандап жүре алмады, қолдары бүгілі кұлай кетті. Бет-аузы кұмға кіріп кетті де, аяқтарын ер беңдетіп, ыңырсып бастады. Тезірек жүгіріп келдім де шалқасынан салып тұрып, тізесін бүктім.

— Жат қыймылдамай... Қазір балаңды табасын! — дедім. Үйткені, қағанағы жарылған екен... Сүйттім де жүгіріп теңізге барып, білегімді түріп жіберіп, қолдарым

ды ысып тұрып жудым да, акушерка қызметіне кірістім.

Әйел олай да бүктетіледі, бұлай да бүктетіледі. Отка жанған талдың қабығындай тоқсан бұралды, сорлы ана. Жерді ұрып, қолына түскен көдені жұлып алып, аузына тыға бастады. Сол кезде дүниеге келе жатқан адамның басы да көріне бастады-ау әйтеуір. Бахытты ма, жоқ па, әйтеуір дүниеге бір жаңа адам келе жатыр...

Әйел екеуіміз азғана ұрысып та қалдык. Әйел тісінің арасынан бірдене деп маған ұрсады, мен де акырын ғана оған ұрсамын. Әйел жанына батқандықтан және еркектен ұялғандықтан ұрсатын шығар деймін, мен әйелдің өзін аяғандықтан ұрсам.

— Кұдайы құрғыр-ай... — дейді әйел, тісінің арасынан сыздықтап.

Көкпеңбек еріндерін тістеп алыпты, аузынан қанды көбік бұрқырап жатыр. Күнге күйіп кеткендей бояусыз көздерінен домаланған жас бұршақтай ырғыйды. Сорлы ана денесінен дене бөліп, бір адам екіге бөлініп, ауыр бейнеттің актық сағатын өткізіп жатыр.

— Кет деймін... Неткен ұятсыз едің... — дейді әйел, әлсіреген қолдарымен мені кеудеге итеріп.

— Ахмақ болма. Балаңды табуыңды біл! — дейім мен, оған кейіп.

Бейшараны қалай аямассың. Жүрегімді ойып бара жатқаны сонша, менің көзімнен де жас бұрк ете түсті.

— Болсайшы, жылдамырақ! — деппін айкайлап.

...Мінекей, менің қолымда қызыл шака адам жатыр. Көзім жасқа толып тұрса да, қып-қызыл екенін анық көрем. Туа салып дүниеге риза болмай жатыр: бұлқынады, тырбандайды, жағаласып жүр. Әлі де кіндігінен шешесімен байланысып жатса да, барқырап баж-баж етіп:

— Мен!.. Мен!.. — дейді.

Бәлекет, жылмаңдап қолымнан түсіп те кететін. Қолыма алыппын да, қуанғанымнан қараппын да қалыппын.

— Кессейші кіндігің!.. — дейді ана, көзі жұмулы жатқан күйі. Көкпеңбек еріндері әрен қыймылдайды.

— Пышақпен... кес! — дейді тағы да.

Менің пышағымды баракта біреу ұрлап әкеткен. Сондықтан баланың кіндігін тісіммен қырықтым. Бала бақы-

рады, жаңа ғана сөніп жатқан көздері жайнап, ана күле бастады. Қайыстай қара қолдары қалтасынан бірдеме іздеп:

— Қалтамда бір жіп бар еді... кіндігін байлайтын... — дейді, ана күлімдеп.

— Өзін жөнделе тұр, мен баланы шомылдырып әкелейін, — деп баланы ала жөнелдім.

— Ақырын, әй... Ептеп нет... Байка... Ақырын! — деді ана.

Қолымдағы қызыл адам ептеуді керек ететін емес, жұдырығын түйіп алып:

— Мен... Мен!.. — дейді барқырап.

— Сен!.. Сен!.. Нығая бер! Болаттай берік, тастай катты бол! Әйтпесе өз жақындарың-ақ басыңды жұлып әкетеді, — дейім балаға.

Теңіздің езуі көпірген толқынына тосып кеп алғанымда, бала манағыдан көрі де басымырақ айқайға басты. Арқасы мен кеудесіне ақырын ғана шапалақтағанымда көзін тыржыйтып, тыпырлай бастады.

— Айқайла, көтер көкке дауысыңды, қызыл адам! — дейім қызыл адамға.

Қайтып келсем, ана көзін жұмып, ернін тістелеп баланың «жолдасына» толғатып жатыр екен. Ыңқылдап жаып:

— Өзіме берші, күнімді! — деді.

— Жата тұр, асықпай!

— Жоқ, берші өзіме! — деп, қалтыраған қолдарымен түймесін ағытып, көкірегін әзірлей бастады. Көкірегін босатуға жәрдем бердім де, баланы анасының жып-жылы бауырына салып ем, біле қойды білем, барылдауын қойып, тыйшыға бастады. Ана баласын қандай таныса, бала да анасын сондай таний қойған сыяқты! Бір кезде ащы бір айғайлады да, ана да күліп жіберді.

Ананың сөнген көзі жайнап сала берді. Қуаныш, сүю, мейрімділік ойнады ананың көзінде.

— Менін шелекшемді әперші... — деді маған. Шелегің әпердім, ананың бетінде қан ойнай бастады.

— Енді әрі кет! — деді бір кезде.

— Әуреленбе, мен-ақ істеп тастайын...

— Жоқ, әрі кет!..

Ағаштың ішіне барып жасырына қойдым. Азырақ

шаршағандаймын. Бірақ, кеудемде бір әдемі кұстар ән салып тұрғандай. Ән сондай әдемі, теңіздің толқын үні мен екеуін жыл бойы тыңдауға да болатын. Бір кезде әйел орнынан тұрды.

— Әй, неге тұрдың? — дедім.

Қолымен жерге сүйеніп отырып:

— Мына қарашы, сәулем қалай әдемі ұйқтайды, — деді.

Әрине, баланың бәрі де осылай әдемі ұйқтайды. Күзгі жалқын жапырақтың үстінде ұйқтап жатқаны болмаса, басқа түк айырмасы жоқ.

— Сен, ана, азырақ жата тұр. Қазір тұруға болмайды, — дедім әйелге.

— Жок... Тезірек тұрып әлгілерге жетпесем бола ма...

— Қайда? Әшемірге ме?

— Иә, сонда. Жолдастарым бір талай жерге барып қалған шығар. Тезірек қуып жетейін...

— Апырмау, сен жүре аласың ба?

— Жүрмегенде қайтем?.. Оларға жетпесем болмайды. Жұмыстан қалайын ба?

Ана тал түбінде жұдырығын түйіп жатқан қызыл адамға мейрімді көзінің барлық нұрын төгіп қараған сәйін, бетіне қан жүгіреді. Ананың нұрлы көзі баланы ақырын ғана, еркелетіп қана сыйпағандай болады. Тәңертеңгі тымықта күннің көзі ғана осылай сыйпай алады дүниені.

Бұтақ теріп от жактым да, тастан жер ошақ жасап, шай қайнаттым.

— Ана, қазір саған шай ішкізем.

— Шын ба? Жаксы болар еді: кеуіп қалдым білем.

— Сені әлгі жолдастарың неге тастап кетті?

— Тастап кетуші ме еді... Өзім қалдым. Өздері азырақ ішіп алып еді, жаксы болды. Әйтпесе олардың алдында қалай босанар едім?..

Осыны айтты да, ұялды білем, білегімен бетін жапты.

— Бұл бірінші балаң ба?

— Иә, бірінші балам. Сен кімсің?

— Мен бе, адаммын-ау дейім...

— Әрине, адамсың! Қатының бар ма еді?

— Жок. Әзір реті келмей қойды...

— Өтірік айтасың.

— Неге?

— Ендеше қатын жұмысын қайдан білесің?

— Оқып едім. Студент дегенді білетін шығарсың?

— Неге білмейін, біздің поптың баласы да студент еді, поп болам деп оқып жүр.

— Мен де солардың бірі... Жарайды, су әкелейін.

Ана баласына қарады да, дем ала ма екен деп құлағын салып тыңдады.

— Жуынар едім... Су таныс емес: неткен су өзі... әрі сортаң, әрі ашы...

— Осы суға шомыл. Бұл нағыз денсаулыққа пайдалы су... — дедім.

— Қой әрі!

— Рас, әрі жылы болады.

— Сен бірдеме білетін шығарсың...

Мен суға келдім. Тастан таска секірген толқындар жалын жалбыратып, сынаптай ойнап, ән салады. Күзгі алтын жапырақтар толқында калқып, алтын жаз актық күндерін шаттықпен өткізейін дегендей-ақ сағымданып, сылаң қағады...

Қайтып келе жатсам, ана жан-жағына қаранып, тас-тан таска енбектеп барады екен.

— Әй, не істеп жүрсің?

Әйел отыра қалды да, бірдемені жасыра бастады. Түсіне қойдым.

— Маған бер, мен көміп тастайын...

— Айналайын-ай, көмбеуге болмайды ғой... Дұрысында моншаның табалдырығына көму керек еді... — деді.

— Бұл араға жакында монша салынбайды.

— Сен ойын қыласың, мен коркам... Аң жеп қойса қайтем?.. Баланың жолдасын жерге беру керек қой, — деді.

Мойнын бір жағына бұрып отырған күйі, ап-ауыр бірдемені маған беріп жатып:

— Тәңір жарлығысын, тереңірек көм, баламды аясаң... — деді ұялған дауыспен.

Жұмысты бітіріп, қайтып келе жатсам, ана теңізге шомылып келеді екен. Үсті-басы су, көйлегі бір жағына қыйсайып кетіпті.

«Шірінде аюдың күші бар шығар!» деп ойлады.

Балмен, кайрақтай болып қатып қалған кара нанмен шай іштік.

— Оқуды тастағансың ғой, сірә? — деді әйел.

— Иә, тастадым...

— Арақ ішкесің ғой?

— Иә, өлгендей ішетін едім...

— Өй, мен сені Сухумда көрген екемін-ау? Бастықпен тамаққа таласып жаттың ғой бір күні... Сондай-ақ ойлап ем, бәлекет, бір ешкімнен қорықпайтын маскүнем екен, деп...

Сүйтті де баласына қарап:

— Апырмай, балам өліп қалмас па екен?.. Сен жәрдем бердің, көп жаса... — деді.

Шайды ішіп болып, мен «мүлкімді» жыйнап жатқанымда әйел жерге қарап қалғып отыр еді. Бір уақытта көзін ашып, орнынан тұра бастады.

— Жүрейін деп отырмысың?

— Иә!

— Ау, абайла, ана!

— Жок, жүрем. Жолдастарыма жетем. Баланы маған әперіп жібер.

— Мен көтеріп жүрейін.

Ана бергісі келмеді. Азырақ таластық та, аяғында баланы мен көтердім.

— Апырмай, құлап кетпесем... — деп ана қолын менің ийығыма артты.

Россия жеріне жана келген, тағдырының беті ашылмаған қызыл адам менің қолымда жатып, мардамсып мұрнын тарта түседі. Теңіз, жағасын сабалап, ағаш шуылдап, өзен суы сыңқылдай түседі. Жас босанған жас ана, жана ғана қырық бұрап, өзегін үзген бейнетті елең қылмастан Әшемірдің ауыр жұмысына тартып келеді. Жүрген сайын көздерінен махаббат төгіп, жас бөбегіне қарап қояды.

— Дүниенің шетіне дейін осылай жүре берсең, ұлын еркін дүниеде өссе, жүруге шаршамас едім-ау! Адамның анасы болу қандай жақсы! Жүрегім қуаныш төгіп, нұр шашып келе жатқанын қарашы! — деді ана, бір жерде тұра қалып...

Теңіз қатты тулайды. Қара бұлыт найзағай шашып, бұршақ төгуге әзір тұр. Менің канатым керіліп, өрісім кеңіп, құрметті ананың ұлына қарап:

— Сен, қызыл адам, тез ер жет! Қатты айқайла, дүние естісін! — деймін.

Бұл уақытқа әлде қашан болды. Бірақ, ананың құрметі қашан да жаңа ғой.

1933.

ӨЛІМДІ ЖЕҢЕТІН АНА

(Горькийден)

Мақтасак — әйелді мактайык та, кұрметтейік те әйелді. Әйел — ана, барлык қыйындыкты женетін саркылмайтын күш, көзді бұлак емес пе!..

Азияның аксак барысы Темір жер бетін канға бояп, ойды кырға теңеп, жоннан жол салып, жер шарын асықтай үйіргісі келген адам. Бұл, сансыз елді өзіне бағындырып, шексіз жерді канға суарған, айбатынан ай жасырынған Темір.

Ол елу жыл жалғанды жалпағынан басып, өзінен өзге де күш барын сезген де адам емес. Темірдің темір өкшесі талай қаланы молаға, талай елді елсіз далаға айналдырды. Талай мемлекетті балшықтай жаншып, шалшықтай шашып жіберді. Пілдің шойын табаны кұмырысқаның илеуін калай тапаса, бұл одан да асырды. Оның жүріп өткен жерінен төрт жағына түгел акқан кан өзендері сай саланы топандай басты. Жеңілген елдің сүйегінен биік мұнаралы минарет, сарайлар салдырды.

Темір ажалмен күш теңестіріп, өмірді талқандады. Өзінің жалғыз ұлы Жәңгірді ажал алғанын кектеп, ажалға талай жерде камшы соғып, кармасын кайтарды. Ол ажалдың күнбе-күн алып тұратын кұрбандығын тартып алғысы келді. Содан кейін қайғыға булығып, арып-талып, ажалдың өзі де аштан өлсін деді.

Жалғыз баласы Жәңгір өлгенде Самаркан халкы — от түкіріп, кап какырған арыстанын каралы кошеметпен қарсы алған ғой. Өлім егіп, өлімтік орған, айналасына у

шашқан аксақ арыстан қара мен көктен ғана киініп, ішін жалын өртеп, шер кернеп шыққан еді.

«Отырарда» өліммен ұшырасып, ұлын берген сағаттан бастап, отыз жыл бойы Темір бір рет езу тартқан емес-ті... Сол ұшырасқанда өлім оны жеңіп, өзім өлсем дүниеге у шашарым болады деген ұлын тартып алғанды. Содан бері қабағына қырау, мұртына мұз қатқан ашулы Темір еріндерін тас жұмып алып, ешкімге басын иместен келе жатқан. Содан бері отыз жыл бойы Темірдің жүрегі адам баласын аяу дегенге, адам баласын сүю дегенге мүлде жабылып қалған! Ол адам баласын өлім орағымен орудан басқаны іс деп те санауды қойған.

Дүниеде әйелді құрметтеп, әйелді нұрға бөлейік те! Әйел — ана, дүниедегі жалғыз күш қой: оның алдында Азияның айбарлы арыстаны Темір де, Темірді жеңген өлім де басын иеді!

Бағдад пен Шамды талқандап, емшектес Сыр мен Аму Дариядан Ертіске төнген, Азияның етегін алып жатқан Қытайға шабуыл жасаған, Шыңғыстан кейін Азияны құшағына тұтас сыйғызам деген, қанды көзінен от шашқан Темір, ит үруін, бала жылауын тоқтатқан Темір, осы Аксақ еді. Әңгіме осы Аксақ барыс жайында!..

Темір Қанығұл деген әдемі алаңында сайрандауға шықты. Үйткені ол далаға шыкса қай жакқа өлім себу керектігін көзімен көргендей болып қайтатын еді. Айналаға көз жіберіп, жердің етегіне дейін көргісі келді. Темірдің көзі жететін жердегі адам баласының бәрі де, тышқанға ұсап, індеріне кіріп кетіп еді. Сондықтан, Самарқанның көк мойын мұнараларынан басқа ешнәрсе көрінбеді. Алғашқы екпінмен «өрте Самарқанды!» деген әмір бергісі келіп тұрды да:

— Жок, Самарқандағы көк мойындарды адам сүйегінен салдырғам! Өртемеймін! — деді ішінен.

Алаңға тігілген бес мың ақ шатыр, бәрі де дөп-дөңгелек, ақ қызғалдақ, ақ гүл секілді. Бәрінің төбесінде де бір-бір жалау Темірге табынып, басын иіп тұр. Бәрінің ортасында Аксақ Темірдің ала шатыры — алып ордасы тұр. Бұл төрт бұрышты, айналасы жүз кадам, үш найза бойы биіктігі бар ала күмбез. Ортасында он екі алтын баған. Төбесінде көкпенкөк мұнара. Сары, қара, көк жібектен қыюластырып жасалған ала шатыр. Кім білсін,

қанша әйел, қанша уақытта тоқып шығарғанын? Шатырды бес жүз қызыл жібек баумен жерге танып тастапты. Әйтпесе, жер тәңірісі Темірдің ала шатырын жел ұшырып әкету де мүмкін емес пе...

Шатырдың төрт бұрышында төрт күміс қыран Ортасында, көк күмбездің дәл ортасында, биік тақта, ешкімге жеңгізбеген, жеңгізбен де деген бесінші ақ ыйық Аксак Темір Көрегеннің өзі отыр.

Темір, аспан гүсті көк жібектен киінген. Үсті-басы от шашып, жалын жалап тұрған інжі тастар... Бұл тастар оның үстінде бес-ақ мыңдай екен! Қаһарынан қар төккен аппак басында ақ бөрік. Бөрінің шомақ төбесінде жұдырықтай қып-қызыл жақұт. Темірдің қып-қызыл көзі дүниені жалмап, жалт-жұлт етеді. Қанды көзі қан шашып, дөңкеріліп қояды.

Аксактың жүзі — қан қатқан, тот басқан жалпак алмас пышақ секілді. Ол мың рет қанға батып шықты ғой. Сондықтан қаннан қалған тоттың ізі ап-айқын. Қысық көздері дүниенің асты-үстін түгел көріп тұрғандай: жалт еткенде, бриллиант жалт етті ме деп қаласын. Кұлағында Цейлонның қып-қызыл жақұтынан жасалған қос сырға, сұлу қыздың ерніндей қызарып, Темірдің қатпар бетін сүйіп тұрғандай.

Осы күні дүниеде жоқ кілемдердің үстіне арақ күйған үш жүз алтын бакал. Өмірді талқандап, өлім сәбуге құмартқан Темір сардар, бектерімен бірге сайранда отыр.

Темірдің арт жағында әнші-күйшілер, қатарында ешкім жоқ. Аяғында, ең жақын ақсүйек туғандары, сұлтандар, байбатшалар, әскер бастықтары отыр. Бәрінен де патшаға жақынырақ мас ақын Кермене отыр.

Кермене дүниені талқандаған Темірдің:

— Уа, Кермене! Егер мені сата қалса, сен қанша беріп алар едің? — деген сұрауына, беті бүлк етпестен:

— Жыйырма бес әскер берер едім, — деген ғой.

— Е, жыйырма бес әскер менің мына белбеуімнің ғана құны емес пе? — деп, таңданған Темір ақырғанда:

— Жыйырма бес әскерді сол белбеуім үшін ғана берем! Белбеуге ғана... Әйтпесе, сенің өзін қара күрешке керегін жоқ адам емессің бе! — деп тағы бір басып қалған ғой шынды сүйетін ақын Кермене.

Міне, ақын Кермене патшалардың патшасы саналған, жер жүзіне өлім сеуіп, өлімтік орган Темірге осылай деген! Жауыздықтың, өлімнің, қауіп-қатердің түпсіз бұлағы Темірден гайсалмағаны ғой шіркіннің! Мактайық та, құрметтейік те, осындай шындықтың досы болған ақынды! Бұлар кашанда Әмір-Темірден анағұрлым жоғары!

Құрметтейік, көтерейік, әдемілеп, көркем түрде шындықты айтқан ақындарды. Оларда шындықты айтудан басқа бағынатын кұдай, табынатын тәңрі болмасын!

Сонымен ойын қызып, шаттық билеген байбатшалар майданда аққан қан өзендерінің тереңдігін өлшесіп отырды. Музыка ырғаландап, пағша шатырының алдында халық ойыны басталды. Ыңырсыған қалың елдің қайғысын табанға тапап, аз ғана топтың шаттығына айналдырды. Өлімнің ордасы Темірдің қанды қабағын ашамыз деп, күлдіргіштер лактай секірді. Батыр, балуандар жер солқылдатып күрес салды. Өмір иесі адам баласын қалай өлтірудің әдісін көрсетіп әскер де ойнайды.

Ақсақ барыстың адамдары қорықаннан қуанып, арақ пен қымызға барлық қылмысты тұншықтырып отырған бір кезде Темірдің кұлағына ашынған бір дауыс келді.

Уу-шу айғайды, күйшілердің күйін, әншілердің әнін қажарып, Темірдің кұлағына ілеккен дауыс әйел дауысы еді. Уя басар бүркіттің тақаппар дауысы Темірге айқын естілді. Темір өліммен алысканда өлім оның бетіне дақ, жүрегіне дық салған ғой, сондықтан, мына дауыс оған таныс көрінді.

— Дауысында өлім көленкесі елестеген неткен адам? Шақырындаршы! — деді Темір, мұрнына қан иісі келгендей жан-жағына алақтап.

— Қайдан екені белгісіз, бір әйел пайда болды. Үш арысты билеп тұрған арыстан, сізді көрем деп бой бермей тұр! — десті қасындағылары.

— Арапша сөйлейді. Үсті-басы кір, шаң. Өзі есалан болса керек... — десті біреулері.

— Әкеліндер! — деді Темір өз сезіміне ғана бағытып. Сонымен Темірдің алдына жалаң аяқ, үстіндегі барлық лыпасы далба-дұлба әйелді алып келді.

Қара шаштары тарқатылып, жалаңаш көкірегін жабуға кеудесіне түскен, беті шойындай қап-қара. Бірақ,

жасымаған көзі от шашып, әмір етіп тұрғандай. Қап-қара қолдарын Темірге созғанда бір қалтырамады.

— Баязит сұлтанды жеңген сен бе? — деп сұрады әйел, салған жерден.

— Иә, мен. Мен талайды жеңдім. Жеңгенімнің ішінде о да бар. Жеңуден әлі шаршағаным да жоқ!.. Сен, әйел, келген жұмысын не еді, соны сөйле! — деді, Әмір-Темір сазарып.

— Тында! — деді әйел. — Сен не істесен де адам ғана-сын. Ал енді мен ана! Сен өлімге қызмет етесің, мен өмірге қызмет етем. Сен өлім шашасың, мен өмір шашамын. Дүниеге адам әкелем, білдің бе? Сондықтан мен сені адамға санамаймын да.

— Мен ешкімнің қалай санауымен есептесіп көрген де емеспін, есептесе алмаймын да! Жұмысыңды айт, әйел! — деді, тақарпап Темір.

— Тында, өлімнің егіншісі, Темір! Сен менің алдымда күнәлісің. Менімен есептеспей тура алмайсың да. Менің алдымда күнәнді жусын деп келдім. Сенің бағынғаның «Күш әділдікте!» деген ұран дегенді айтты. Мен бұған иланбаймын. Бірақ, сен маған еріксіз әділ боласың. Үйткені мен — ана! Сен өлім сепсең, мен дүниеге өмір себем. Сені жеңем! Сондықтан сен маған әділ бола аласың! — деді.

Темір патша да мұны ұғарлық данышпан еді. Шығыстың салқын данышпандығын алмады дейсін бе, әйелдің сөзіндегі батылдық пен күштілікті де сезіп:

— Өзін отыршы, сөзінді тыңдағым кеп барады, — деді.

Әйел, байбатшаларды етегімен сырып, как жарып барып кілемнің үстіне отыра кетті. Қай жерге қалай отыруды өзі тандады. Үйткені отырғандарды адамға санамады да. Сонан соң сөзін бастады:

— Мен Салерно деген жерден келдім. Ол алыс жер, Италияда. Сен білмейсің. Сенің қанды тұяғың ол жерге жеткен жоқ. Бірақ, онда да сен секілді өлім егуші толып жатыр. Әкем балықшы еді, байым да балықшы. Байым бахытты еді: үйткені оны бахытка бөлеген еңбек пен мен ғой! Одан соң, жалғыз бір ұлым бар еді. Ол жер бетіндегі адамның ақылдысы, сұлуы болатын еді! — деді.

Сол кезде:

— Менің Жәңгірімдей екен ғой... — деді, Темір патша ақырын ғана күрсініп.

— Жоқ, жоқ! Нағыз сұлу, нағыз ақылды бала менікі еді. Сенен туған бала, адам баласының өкінішін ақтай алатын ба еді! — деді Ана әйел тіксініп. — Теңіздің жағасында отырған бізге талаушылар келгенде ұлым алты-ақ жаста еді. Талаушылар әкемді де, байымды да, тағы да көп адамды өлтіріп, ұлымды тартып әкетті. Өмірді талаушы сенің жолдастарың қайда болса да толып жатыр. Міне, енді сол ұлымды жер бетін шарлап, іздеп жүргеніме төрт жыл толып барады. Ұлым қазір сенде екен, оны анық білдім. Үйткені, әлгі талаушыларды Баязит сұлтан-ның әскері ұстапты. Баязитті сен жеңіп алдың да, қолыңда барын түгел тартып алдың ғой, соның ішінде менің ұлым да бар. Ұлымның қазір қайда екенін сен білесің. Өзіме қайтарып беруге міндеттісің! — деді.

Ана осыны айтқанда, өздерін данышпан санайтын байбатшалар күлісіп:

— Байғұс, жыңды екен... Есінен танған ғой... — десіпті. Сүйтіпті де күлісіпті, әрине...

Жалғыз Кермене ақын ғана анаға күлмей қарайды да, Ақсақ Темір ғана таңданып отырады.

— Бұл ана болғанда да ақылдан танғандай ана екен! Болсаң бол! — дейді Кермене ақын. Ал енді, өмірдің дұшпаны, өлімнің егіншісі Темір былай депті:

— Әйел! Сен, мен білмейтін елден нағып келдің? Арада тау бар, тас бар, өзен бар, теңіз бар, ит мұрны өтпейтін қалың орман бар, олардан қалай өттің? Жүгірген аң, ұшқан құс саған қалай тимеді? Қанша ел—адам бар. Адам аңнан да жауыз, олар сені қалай аман жіберді? Адамның күші біткенше жолдас болатын бір нәрсе—қару. Сенде о да жоқ. Қалай бұл жерге аман жеттің? Осының бәрін айт. Сонда ғана мен таңдануды қойып, есімді жыям. Сонда ғана сені түсіне алам. Айтшы тезірек! — дейді.

Күрметтейік, көтерейік те әйелді! Ана әйелді күрметтейік! Оның сүюі таусыла ма, бүкіл дүние соның емшегін еміп, ер жеткен емес пе? Адамда не қасиет болса, бәрі күннің көзі мен ананың сүтінен алынған қасиет. Ананың күрметі әлі жеткен жоқ!

Әйел Темірге былай депті сонда:

— Мен бір-ақ теңізге ұшырадым. Онда арал да көп екен, балықшы да көп екен. Адамды айуандай сорған сен секілді патшалардан қашқан адам тамағын теңізден тауып жүр. Балықшы болса қайық та болады ғой. Сүйген ұлыңды іздесең жел артыңнан шығады, теңізден қайықпен өттім... Ал енді, өзенге көп ұшырастым. Теңіз жағасында өскен анаға өзеннен өту қыйын ба? Тау дейсің ғой? Тауды мен елең де қылғаным жоқ, байқағаным да жоқ! Орман отын бергеннен басқа тоқтау қылған жоқ! — дейді.

Мас Кермене шыдамай:

— Мұндай анаға тау деген жазық болып кетпей тұра ала ма? — дейді шынымен.

— Аю, қаблан, арыстан, басын жерге салбыратқан тағы өгіздер көп ұшырады. Көзі сенің көзіңе ұсап оттай ойнап, өлім шашып тұрған барыс та екі рет маған қарап тұрды. Бірақ, әрбір аңның жүрегі бар емес пе? Олармен осы сенімен сөйлескендей сөйлесіп жүрдім. Қанішер аңдарды, қан ішкіш патша сенімен салыстырғаным ашуланба! Олар да менің ана екенімді біліп, иланды: ауыр күрсініп, мені аяп жөндеріне жүре берді. Аңның да баласын сүйетінін сен білмейтін бе едің? — дейді әйел Темірге төніп.

— Солай, әйел! — дейді Ақсақ Темір басын изеп. — Аңдар адамнан көрі де өз баласын артық сүйеді. Ең қатты жауыздық адам баласынан шығады деген қортындыға мен де келдім... — дейді Темір, жана бір дүниені көргендей ойға батып.

— Адам деген бала ғой. Ұйткені ананың жанына көз салсаң жүз есе бала, адам қашанда анасының баласы. Әр кімнің анасы бар. Сен, шал, білесің бе, сені де әйел тапты. Сен құдайдан бас тарта аласың, ал енді анадан бас тарта алмайсың, шал! — дейді әйел.

— Солай әйел! — дейді Кермене ақын қорықпастан-ақ. — Өгізді қанша жыйнасаң да бұзау таппайды. Күнсіз гүл өспейді. Сүюсіз бақыт жоқ. Әйелсіз сүю жоқ. Анасыз ақын да болмайды, батыр да болмайды! — дейді.

— Бер, баламды өзіме қайтарып! Ұйткені мен анамын, баламды сүйемін — дейді әйел түп-тура Ақсақ барыс Темірге.

Бас нейік те, құрметтейік те ұлы адамдарды тапқан ананы! Аристотельді де, Фердаусиді де ана тапты. Ескендір мен соқыр Гомер де ананың баласы! Бәрін де дүниеге жетектеп әкелген ана. Ананың ұлы орны қашан да өзінікі!

— Мен тәңрі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам! Мен көп жасқа келдім. Менің табанымда қара жер де ыңырсыды. Мына қолыммен өлім құрбандығын баудай түсіріп жүргеніме отыз жыл болды. Неге бүйтесін дейсің ғой, оны да айтайын: мен патша, алдымен осыны білем. Патшаның патшалығы неғұрлым кең болса, солғұрлым оның өзі де ұлы патша. Мен өзімнің патша екенімді танысам, патшалығымды кеңейте беруім керек. Әйтпесе мен қандай патшамын? Сондықтан, мен мемлекет алып, өзіме ел бағындырам. Бұл бір. Екінші, өлім менің ұлым Жәңгірді алып, жүрегімнің күнін сөндірді. Сондықтан өлімнің күнбе-күнгі құрбандығына арнаған адамын тартып алып, кегімді алып жүрмін. Менімен патшалық үшін, ел үшін көп адам алысты. Бірақ, адам үшін ешкім алысып көрген жоқ. Менің көзімде адамның бағасы болып көрген жоқ. Адам деген кім, менің жолымда неге тұрады? Мен оны білмеймін. Баязит сұлтанды жеңіп алғанымда:

— Құдайға мемлекет, адам дегенің түкке тұрмайды екен... Көресің бе, құдай мемлекет пен адам баласын, сені мен секілді адамға беріп қойды: сен соқырсың, мен ақсақпын деген Темір — мен болатынымын. Баязитті шынжырлап менің алдыма әкелгенде, мен осыны айттым. Баязит шынжырдың салмағынан жаңшылып, майысып тұра алмады. Бақытсыздыққа ұшырап, өмірдің құлаған молаға шыққан жусанындай ащы уын татып тұрған Баязиттің көзіне қарап тұрып мен осылай дегем:

— Мен тәңрі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам! Міне, менің алдымда әйел отыр. Бұл әйел бүгінге дейін өзім білмеген сезімді қозғап, мені жеңіп барады. Бұл әйел менімен тең адамша сөйлесіп отыр, өтінбейді — бұйырады. Бұл әйелдің неге мұнша күшті екенін түсіндім деп ойлаймын. Бұл өмірдің иесі, бұл ана, бұл ұлын сүйеді. Ұлын сүюі, ол ұлы өмірдің бір ұшқыны ғой. Кім біледі, мүмкін, ол ұшқыннан әлденеше ғасырға кететін жалын туар. Мүмкін, жерді жылытып, бақыт себетін адам бо-

лар... Мен жерге өлім егіп, қанмен жақсы суардым. Жер қазір майы сорғалап тұр, қыртыстанды. Енді семіз жерге бақ екпей, бақыт егетін адам керек шығар...

Дүниені жалмап, адам баласына топалаңдай тиген, тәңірімен таласқан Темір тағы да көп ойланып отырды да:

— Мен тәңрі кұлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам. Үш жүз салт әскер, қазір жердің төрт бұрышын аралауға аттансын. Тапсын олар мына әйелдің ұлын! Әйел осында күте тұрады. Мұнымен бірге мен де күтіп отырам. Кімде-кім мұның ұлын атқа мінгізіп әкелсе, ол шын бақыттың дәмін татады. Солай ғой әйел? — дейді.

Әйел бетіне түскен қара шашын кейін сілкіп тастады да:

— Солай! Осыны істе! — деді азырақ езу тартып.

Сол кезде, әлгі айбатынан ай жасырынған қаһарлы шал — Ақсақ Темір орнынан тұрып, әйелге басын иді...

Қуанышты Кермене ақын шаттанып:

— Гүл мен жұлдыз жайындағы өлеңнің бәрі сүю жайындағы өлең болады. Майдың айын, көктегі күнді айтсаң, бұ да сүю жайындағы өлең болады. Бірақ, адамның анасы, өмірдің мықты бәйтерегі ана жайындағы өлең әлі айтылған жоқ! — дейді.

— Солай, Кермене! — дейді Темір де.

Барлық байбатшалар жаңа ғана сықақтап күлген әйелге қарап «ана!» деп таңданды да қалды.

Бұл шындық қой. Ұйткені қай анадан сұрасаң да:

— Біз өлімнен күштіміз: біз дүниеге ақын да, ақылды да, данышпан да, ер де береміз. Өлім адам баласын кұртуға тырысса, біз оны жеңіп, адам баласын көбейттік! — демей ме!..

1933.

АНА КЕСІМІ АЙНЫМАЙДЫ

(Горькийден)

Қала көптен бері қоршауда тұрған. От төгіп, өлім еккен күшті жау қаланың шыбын жанын алқымына әкеліп қалған кезі еді.

Қаланың іргесінде ғана жылтылдаған жау оттары қала халқының жүрегіне инедей қадалатын. От айнала-сында ербиіскен ұзын көлеңкелер жұрт көңілін қатты шошытатын. Қала ауыр күрсінуде, халық үнсіз күйінде еді. Жау шеңбері қысып келіп, арандай азулар қоң етіне найзадай кіріп бара жатқанын көріп отырған жұрт ауырсынды, бірақ қайыспады!

Жау аттарының кісінеуі, жау құралдарының салдыр-гүлдірі қалаға айқын естіліп тұрды. Басым жау қарқылдап күліп, барқырап өлең айтып мазақтай бастады. — Күт ажалыңды! — дегендей, жанға батар ауыр азап та осы еді. Жеңеріне көзі жетіп, көңлі өсіп тұрған жаудың мазағынан ауыр азап бар ма?

Қалаға су беріп тұратын бұлақтардың бәріне де жау жағы өліктер үйгізіпті. Қаланың тап іргесінде меруерттей мөлдіреп тұратын жүзім бақшасын өртеп жіберген. Сары алтындай жалтылдап, ұялған қыздай қызарып тұрған алма бақтарында жау оттары маздап тұр. Ән салып, теңселіп, тербеліп тұрған егін ортасында жаудың құлқынына арналған шошқалары бағылып жүр. Анда-санда қала үстіне оқ жауып өтеді.

Қаланың көшелерінде әскерлер жүр. Олар қашаннан бері қаласын қорғаумен қалжыраған, ашыққан. Әр үйдін

терезесінен жараланған жандардың ауыр ыңқылы, қызу сандырағы естіледі. Әйелдер тілек тілеуде, балалар зарқағуда...

Жұрт жүрегін қайғы басып, жұрт көңілінің оты сөніп қалғандай аянышты дауыстар әлсіз ғана шығады. Талай әйел «аллам-ау» деп бастайды да, одан аржағын алласына айтуға да уақыты жоқ, «жау келіп қалмады ма?» деп, жалт ете қалады. Қап-қараңғы тыныш түнде әрбір ыңқыл анық естіліп, бүкіл қала ыңранып жатқандай сезіледі. Ешкімнен жәрдем күте алмай, үмітсіздік шаршатқан жұрт аспанда бір айқын жұлдыздың жарқ етпегеніне қамығады.

Қаланы қалың жапқан қараңғылықта, терең суда жүзген балыққа ұқсап, үнсіз ғана қозғалып, басына қара жамылған әйел келе жатыр. Оны танып қалған адамдар қолын нұсқап:

— Мынау сол ма?

— Тап өзі! — деп ығысып кетеді. Ешкім амандаспайды, жоламайды. Алапес адам көргендей, қашып кетеді. Күзетшілер кездесіп қалса:

— Ей, Мария, ашынған біреудің қолы тиіп кетсе, бізден араша күтпеңіз! — дейді оған.

— Тағы не айтасындар, қайсың маған қол көтергің келеді? — дегісі келгендей, әйел басын жоғары көтеріп, біраз күтіп тұрады да, кете береді. Бірақ, ешкім онымен сөйлескісі келмейді, ығысып өте береді. Қара жамылған әйелдің түрі, қайғыдан бүгілген белі, үнсіз ауыр қозғалуы — қала басына орнаған бақытсыздықтың бейнесі сыяқты еді.

Әрі азамат, әрі ана еді-ау ол! Әрі «іштен шыққан шұбар жылан» ұлы туралы, әрі ананың да анасы — туған елі, өскен жері туралы толғанып келе жатыр.

Әр азамат отанын сүйсе, әрбір қала сол отанның бір срдасы емес пе? Бұл кемпірдің баласы, осы қаланы қоршап тұрған, қыйратып жатқан, жұрт басына қырғын орнатып жатқан жаудың бастығы еді! Қала халқын судай қырып, адам ұясын аяусыз қыйратып, адам баласын аяусыз шулатып жатқан сонау бұзық қанішер о да бір анадан, о да бір әйелден туған. Ол зұлымды тапқан бақытсыз ана осы келе жатқан Мария еді. Аңа жүрегін осы қайғы жеп келе жатқан.

Сорлы ана бір кезде «ұл таптым, елім үшін елеулі бір еңбек істедім» деп ойлаған-ды. Енді сол ұл бейбіт елге бұйірден тиіп жатыр.

Осы қалада осы кемпірдің өзі де туған. Қаланың әрбір тасына қанша көздің жасы тамғанын, қанша маңдайдың тері сіңгенін жақсы біледі. Осы қалада жөрген мың түрлі қуаныш кемпірдің жүрегіне мәңгі орнаған. Сол қаланы, сол ұлы қыйратып жатыр! Ана жүрегі таразының табағындай теңселіп, қай жағына ауарын білмей келеді: ұлына ма, еліне ме?

Анадай жерден бір әйел кездесті оған. Ол әйел жаңа ғана жан тапсырған бір өліктің қасында екі қолын көкке көтеріп, екі көзден жасын барлатып, ананың қасиетті мұңын төгіп отыр екен.

— Еріңіз бе еді? — деді Мария, жылап отырған әйелдің қасына келіп.

— Жоқ.

— Аға-ініңіздің бірі ме еді?

— Ұлым еді! Ерім өлгелі он үш күн болды. Ұлым, міне, бүгін...

Содан соң ұлы өлген ана қолын көкке көтеріп:

— Е, тәңірім, мұнына да ризамын! Менен туған ұл менің бетіме де, елінің атағына да кір жұқтырған жоқ. Елінің адал ұлынша, анасының ақ сүтін ақтап өлді. Елін қорғап, ерлерше өлді. Оны бүкіл елім біледі! Кұдай-ау, Мария кемпірдің ұлына ұсап, анасын емшекке теуіп, ел басына өлім егіп жүрсе қайтер ем? Ұлым саған да, тәңірім саған да ризамын! Уа, қарғыс атсын, елін, анасын сатып кеткен Марияның ұлын! Ондай ұл табатын ана біткеннің пұшпағы қанамасын! — деді.

Мария ана бетін бұрынғыдан да бүркей жапты да, кете берді. Сол бетімен қаланың қақпасын күзеткендерге келіп:

— Не өлтіріңдер, не балама жіберіңдер. Ел ішінде отыратын не бетім қалды, жұртым? Мен тапқан бәле болса, азабын өз басым көрсін де. Сол бәленің қасына жіберіңдер. Сондай болып туған ұлым үшін мен де айыптымын! Не жіберіңдер, не өлтіріңдер! — деді.

— Жоқ! Сен анасың. Отаның саған да қымбат. Еліне жау болып кеткен ұл саған да жау! — деді күзетшілер.

— Жоқ! Екінің бірі, екінің бірі ғана болады! — деді Мария.

Күзетшілер өзара ақылдасты да:

— Улың үшін сені айыптай алмаймыз. Әркім өз отына жылынады. Улым дегеніңмен, сені ойлап қайғырған бала көрінбейді! Ойлап қарасаң, ана үшін өлімнен де ауыр азап осы да! Ар жағын өзің біл, — десті.

— Иә, өлімнен де ауыр азап осы, балаларым, — деп, кемпір қаладан шығып баласына қарай жөнеле берді.

Кемпір қаланы қорғап, қырғын талқан көп өліктің ортасымен келе жатыр. Кейбіреулерін танып қалып, басын иеді. Жасыл кілемдей жайқалған жер қанға боялыпты, кемпірдің табанына жабысып, айырылғысы келмейді, өліп-талып, сорлы кемпір баласының шатырына да жетті.

Міне, ана баласының шатырында отыр. Сонау бір, тумастан бұрын болмашы ғана бүлк етіп қалған күннен бастап сүюші еді-ау ол ұлын! Содан бері сол баласы есіне түсе қалса, мейрімді жүрек бір туламай қалған жері бар ма еді? ? ! ? ! ? ? ? ? ! ! ! ! ! — , . .

Ұлы енді жонданып, жоталанып қалған екен. Үстібасы алтын да, күміс, жарқ-жұрқ етеді. Кенкілдеп күлгенде шатыр желкілдейді.

— Шешем! — деді баласы, Марияның қолынан сүйіп. — Мені өзің іздеп келгенің, мені ұққан екенсің. Бір сен едің қарайлайтыным, енді күлін көкке ұшырармын бұл қаланың! — деді.

— Өзің туып-өскен қаланы күл етем дейсің бе? — деді сорлы ана, жүрек тілін күрмей алмай.

Атаққа құмартып, көзі қызарып болған жан ана сөзін ұқпады:

— Е, мен дүние үшін туғамын! Таң қалдырам сол дүниені! Бұл қаланы күл етпей кетсем, шамасы келмеді демей ме ертең? — деді ол шешесіне.

— Сол қаланың бар көшесінде өткен балалық шағың да түспей ме есіңе? — деді Мария ана.

— Көше деген не, шешем-ау! Халқы мен қаласын қыйратсаң, көшесінде не тұр еді! Ер жеткен басым бала күнімнің қызығына да алданбақ па?! — деді шешесін мазақтап, сақылдап күліп.

— Адамның жазығы не еді! — деді тағы да ана.

— Адамдарын айтамысың... Адам деген маған да

керек. Мен адамды темір өкшеме салып бағындырып алсам, ер атағым сонда ғана шығады! Менің атағым үшін керек, қалған адам!..

— Ер деген өлім егетін адам емес, өмір егетін адам болады, ұлым. Өлімді жеңіп, өмірді қорғап ер болсаң қайтер?

— Жоқ! — деді есер тентек, шешесіне де. — Жоқ! Өмірді қорғаушыдан гөрі өмірді қыйратушының аты жоғарырақ тұратынын білмейтін бе едің!

Біржола қалған ана көңілі — ана мен баланың арасына тас қорғандай түсе қалды. Талас та, сөйлесу де тынды, ананың тақаппар басы бұрынғысынан да төмен иіліп, үні тіпті өлімсіреп кетті. Ана алдында, өмірдің қорғанышы алдында не айтқанын білмеген қуыс кеуде ана жүрегін біржола мұздатты. Барлық жанды өмірге жетелеп әкелетін жандарды ана жүрегінің бар күшімен жек көреді. Көзсіз есер, бұзақы зұлым осыны да андамады. Өмірді қорғауға келгенде, ана тайсалар іс, ананы тоқтатар қауып жоқтығын да білмейді екен ол.

Ана бүкшиіп қана отырды да, сөне бастаған шоктай кішірейіп, өңсіздене бастады. Баласының жібек шатырынан өзі туған елін, елінің қаласын көріп отыр. Бата бастаған кешкі күннің қызыл сәулесі, қала үстінен қан төгіп тұрғандай.

— Ауыртпалық! Ауыртпалық!

Аздан соң күн батып, қаланы қараңғылық орап алып, қайғы мұны қайта басты. Қала үстінде жарқыраған жұлдыз да өлік басында жарқыраған шамшырақтай ғана сығырайды. Туған ел, туған қала Мария анаға қарап: «Кәне, не айтасын, неге байладың белінді?» деп үнсіз телміріп тұрғандай.

Мария өзінің ана екендігін тағы да бір есіне алды еріксіз.

— Адамды тал-түсте қыра берудің өзі ыңғайсыздау да жұмыс. Сондықтан, қаланы бүгін түнде жоқ қыламын! — деді баласы суырып алған қанжарының жүзін сүртіп отырып.

— Бері келші, — деді ана, жауыз ұлына, — басыңды тіземе салып, азырақ қыйсайшы. Бала кезінде қандай ерке едің, жұрт көзіне қандай сүйкімді едің, соларыңды есіне алшы...

Жендет басын шешенің тізесіне салып, қыйсайды да, көзін жұмды:

— Мен даңқты ғана сүйсем, мені дәл осындай етіп тапқандығын үшін сені де сүйем, — деді ар-ұяттан айрылған мұндар. Содан кейін қалғып та кетті.

Бұдан әрі сөйлесер сөз қалмағанын Мария ана да мана білген. Сондықтан әрі азамат, әрі ана, ананың айнымас кесімін айтты:

— Өлім егушіге өлім! — деді.

Үстіндегі қара киімін баласының кеудесіне жапты да, жарқылдаған қанжарды қара жүрекке қадап жіберді. Баласының жүрегі қай жерде екенін жақсы білетін ана қолы қателескен жоқ: қанішер тырп етпестен қатып қалды.

Жеркеніш жанның арам басын тізесінен ырғытып тастады да, Мария ана орнынан тұрды.

Барлық елде, әр заманда, барлық қанішерлер үшін, барлық ананың айнымас кесімі осы да! Барлық қанішерлер, барлық елден — барлық анадан осы кесімді ғана күте алады!

1942

АНАНЫҢ АНАСЫ

Әйтiлес, аппак, ак карбас, қоқыр карт етектей сакалын балуан бармактарымен салалай тарап отырар едi. Күмiстен күйғандай түп-тұтас ак сакалы кеудесiн жауып:

— Оқындар шулап!.. Ак-к, тфу!.. — деп есiктен асыра түкiрiп жiбергенде, босағада отырған балалар селк етiп:

— Ағузе... Бесмелла, рәсiрә... рәсiри... рәсiрө, рәрирө!... — деп, қоя берер едiк...

...Жалпак жаз. Сай-салада сағым ойнаған саршаның тамызы. Саясыз жайлаудың жан-жануары көлге тығылып қана сая табады. Күннiң көзiнiң өзi де күн ұзын көлге шомылып жанын сактайтындай... Шалқыған шаңқай түс кезiнде адамның көлеңкесi де саялауға жер таппай бауырыңа кiрiп кетедi. Жалғыз-ак, жүнi түспеген көпей тайыншаға ұсап, қойшы-малшылар ғана жалба-жұлба терi тон мен жабағы күпiсiн тастай алмайды. Қойшылардың өздерi күнге күйiп кұрысып, кiшiрейiп, күпiлерi ғана өсiп бара жатқан сыяктанады. Самайынан сағал-сағал терi шұбырған тезекшi әйелдер ғана алты қырдың астынан тезегiн аржалап, әрең қалқандап келе жатады.

Бiз көгендегесi козыға ұсап, мұрынды тарта түсiп, Әйтiлес үйiнде, надан молдадан надандык оқып отырмыз. Келешекте кұлдықтан бас тартпай, «оң жағыңа ұрса, сол жағыңды тосатын» кеше адам әзiрленiп жатырмыз...

Ертемен төрт бұрышы жемiрiлген ескi токым сыякты «Иман шартымды» қолтығыма қыстырып сабаққа келсем, балалар жыйналмаған екен. Iркiт сабасындай iркiлдеген

молда мен саудегер Рамазанға соқыр Әйтілес ескі күндердің әңгімесін шертіп отыр. Тот басқан әңгімені жанып-жанып жаңартып, жалт-жұлт еткізеді. Көзден айрылған соң барлық жарықты көңілі мен құлағына жыйнаған карт, ескі күндерді тымақтай бұлғап, төңкеріп-төңкеріп алады:

— Аттың құлағында ойнайтын жас кезіміз... Сексеннің екісінде ме екен, үшінде ме екен, сол кезде Жанай балуан, қайраты қайтса да болат жүрегі мойымаған кезі еді... Дауысы саңқылдап шаңырақта ойнар еді. О кісі сөйлегенде іргеде ғана ойымызға тоқый берер едік...

Сол кісі айтады-ау:

— Баяғыда бала кезімізде Жалпақ балуанға еріп, Ергенектінің елін шабуға аттандық, дейді, Жалпақ балуан Бала бидің өкіл күйеуі екен, бір күні Бала би шақырып алып:

— Уа, Жалпақ! Ергенекті елімізді екі рет шапты. Бірінде мен тоналдым, бірінде сен тоналып едің: мен малымды бердім, сен жаныңды бердің. Жаныңды бергенін емей немене, қырық жетіні қырма матап беріп отырған қалыңдығыңды бергесің!.. Білетін бе едің? — дейді.

— Ол кезде сен жас едің, дұшпаннан кек алу былай тұрсын, жауға өзің кездесіп қалып, астындағы тайынды беріп әрең құтылған болатынсың... Қазір сен Жалпақ балуан атандың, ол кекті қалай ұмытып жүрсің?.. — дейді.

Ол кезде өзгеге шыдаса да, намысқа шыдаған ба, Жалпақ балуан ұшып тұра келіп:

— Би, маңдайда бір қара таңбам бар екенін білмей жүр екемін: қалыңдық сенікі емес, басқанікі деуші еді. Астымнан атымды алғанда алты-ақ жаста едім... Жеңсем жауды алам, жеңілсем жауда қалам, аттандым сәрсембінің сәтіне! — дейді де, жүре береді Жалпақ балуан...

— Токта, батыр! — деп Бала би токтатыпты да, былай депті:

— Баруын барарсың, елін де шабарсын. Бірақ қатын боп қалған қалыңдықтың қызығына түсіп кетпей, жер қайысқан қалың жылқыға да көзінді саларсың, — дейді.

... Сонымен сақадай сайланған қырық жігіт маңдайды батысқа қойып, төскейді үзеңгіге ала тартып жөнелдік, — дейді.

Жалпак, жауырыны қақпақтай, жұдырығы тоқпақтай сыртынан қарағанда күйған пештей болып, оқ бойы алдымызда отырады; астында сар қасқа ат бар, шекіп тастап, октаудай ойнап, киіктей орғып келеді. Бөкен жортқан ат өмірде үзенгілесе алмайды...

Алты қонып жетіншіге асқан күні, қоңыр іңір кез еді:

— Осы бір тегін адам болмаған шығар... Түнейік осы молаға, — деп Жалпак балуан атынан секіріп түсе қалды, — дейді...

— Түстік... Айналасы алпыс қадам, үлкен қара мола екен. Маңдайында жазуы бар. Қырқымыздың бірде біріміз қара танымайды екенбіз ғой, жазуды айыра алмадық, — дейді.

— Соны ойлағанда балалардың оқығанын ішім ұнатып отырады. Уезге шамасы келмесе де, болысқа арам бауыздатпас па екен деп ойлаймын да баяғы... — деп Әйтiлес карт бір күрсiнiп:

— Кұрт берші балаларға! — дейді кемпіріне.

— Шакпак шағып, тоз тұтатып, от жактык. Кактауль қапшықтан бір-екі қаптық та, ер жастанып, тоқым төсеңіп жаттық та қалдық...

Үркер жамбасқа келіп, сұлу Шолпан маңдайға таянғанда, Жалпак батыр атып тұра келіп:

— Жігіттер, төс айылды бос, артқы айылды аяма! тартыңдар... Күн найза бойы көтерілген кезде не қалың жауға, не қалың жылқыға кездесерміз... Менің тілегім болса жауға кездесерміз. Бидің тілегі болса жылқыға кездесерміз: жылқыға да көзің сал деп еді. Ай, соның тілегі болар-ақ... — деді, дейді.

Батыр мұны неден болжады десек, сар қасқа ат кұлағымен алысты нұсқап, жер тарпып тұр екен... Тартып кеп кеттік! — дейді.

Қатып қалған сандақтар ұршықтай ойнап, бөкендеі бүктетіліп, жер сүзгілеп ауыздықты қарш-қарш шайнайды. Күн де шанышқақтап найза бойы көтерілді, ойды қырды алып жатқан қалың жылқыға біз де келіп кірдік, — дейді...

«Жолшыбайлап» біз де жылқыға тиістік. Екі сал жылжыдан сытылып, төскейге бет қойып, тартып тберді — кумадық, — дейді.

— Жылқының бір шетін төңкеріп, кыйкулап келе жатқанымызда, бота көз бір қыз тезек аркалап қосқа қарай жүгіріп келеді екен, өн бойым ұйып қоя берді, — дейді. Астымда «кұлан тұяқ құдай көк» деген атым бар (ол кездегі адам құдайды біле ме!..), сыпыртып келіп қызды іліп алып, артыма мінгестіріп-ақ алдым. Екі қолын белбеуіме қыстыра тастап, кете бердім. Шашын жайып, «құлыншағым» даған шешесінің дауысы ғана естіліп қалды... Ол дауыс маған шаққан масадай да білінген жоқ, дейді.

Өлден уақытта құрық үстіне құрық жаудырып, ну жылқыны иіріп бетін түзеп, екі қырдың астына түсірді-ау!.. Сол кезде Жалпақ балуан менің артымдағы қызды көріп, батырдың салғырт көңілі ауып кетті білем:

— Сауға — деді, саңк етіп, — дейді.

— Сауғаңа жараса не арманы бар, ал, батыр! — дедім.

Қатарласып келіп қыздың маңдайынан сыйпап, толқынды кара шашынан бір сүйді де, жүре берді. Манадан оты өзегіме өтіп келе жатқан қыз, содан кейін арқама жабысқан көл бақаға ұсап сүп-суық болып сала берді... — дейді.

Жылқының денін бөліп әкеттік-ау дейім. Төңкеріліп, айдатпай келеді. Анда-санда енесінің бауырында шұрқыраған құлын-тай кактығып құлап, калып та келеді.

Жылқының жатқан жерінен жарты көш шыққан кезде артымыздан жұлындай болып бір қара көрінді. Аққан жұлдыз ба дерсің, ашып көзді жұмғанша келіп араласып та қалды. Көпті көрген көне жылқышы екен, басқамызға қайрылмастан түп-тура Жалпақ балуанның шылбырына орала түсіп:

— Байды шапқаның шапқан, малды алғаның алған, жылқышының жалғыз қызын қайтесің, батыр... Еркек десең өзімді әкет, қызымды қайтарып бер. Сорлы анасы аңырап қалды ғой. Тар құрсағын кеңейткен, тас емшегін жібіткен жалғызы, еді деуі қалай?

Батыр оны алаң кылсын ба, мырс етіп күледі де, қасында келе жатқан Кейкі деген жігітке иек қағады. Кейкі қандай албырт, жылқышыны жалбағайдай жұлып алады да, айналдырып-айналдырып, лақтырып жіберді де, тобылғы тор бесті киіктей орғып ойнап шыға берді. Екі-үш

жігіт қуып беріп еді, қарайлатпады: жылқышыны әкей беріп қайтайын деген немеше күйрығын шаншып алып бір-ақ тартты... — дейді.

Артымдағы қыз еңіреп жіберді де, белімдегі білегін суырып-ақ алды. Алдыма алып анықтап қарасам, мөлдіреген бота көзінен меруерт жасы барлап-ақ кеткен екен... Адам баласының қызғалдақтай үлбіреген сұлуы бола береді екен, қарысып қалған білегіммен кұшақтауға аядым, — дейді (Жанайдың да қолы қатты кісі еді).

Тағы да қозы көш жер кеттік. Жылқышы өлі ме, тірі ме, — көңілімізде көленке де қалған жоқ. Айғайға жылқы баласы қандай желігеді, тасыр-тұсыр қырылып келеді...

Бір мезгілде артқа қарасак түйғындай түйіліп, жұлдыздай ағып, артымыздан бір қара тағы келіп қалған екен!..

— Ау, тоссандаршы! дегенше болған жоқ, орап алдымызға шықты. Тек ағарандаған бірдемені ғана көріп қалдық.

— Апатайым-ай! Сор айдап әкелді ме! — деді, артымдағы қыз.

Астындағы манағы тор бесті, әлгі жылқышының әйелі, артымдағы қыздың анасы екен! — дейді. Қыйқулап жылқының оң жағына бір, сол жағына бір шықты да, айналып барып алдына түсіп, оң жакқа қарай тарта кеп жөнелді, — дейді. Жылқы да оның соңынан еріп, шығысқа қарай салуы қалай?

Біз бұлай қайырамыз, жылқы олай қашады. Торы бесті манайлатпады. Найза суырып, сойыл сілтейтін жерге келтірмейді. Әлде неше рет жылқыны бұрып алдық. Жылқы бет-бетімен жарыла қашты. Құрық үстіне сойыл жаудырып бұрмаласак та болмады, бір бүйірде жатқан өзеннің жалғыз есік кең аралына қалың жылқы келді де енді, — дейді. Аралға енгесін, қалың жылқы айдатпапты...

Аралдын ортасында бір төбе бар екен, әлгі әйел соған шығып алып, жаулығын бұлғап, бәрімізді шақыруы бәре емес пе!.. Шаншып-ақ тастаймыз ғой деп төніп келгенде:

— Менің атым әйел, мына қыздың анасымын! Бәрің де анадан тудыңдар! Анамен алыспайды да, атыспайды да. Нең бар еді менің жалғызымда? Кел, ботам өзіме!—

дегенде, колымдағы қыздың қалай ыршып кеткенін білмеймін, секіріп барып шешесінің мойнына асылды, дейді. Терімізге сыймай, қабағымыздан қан жауып тұрған бізде жұмысы да жоқ, шешесі қызын, қызы шешесін жұбатып, өзді өзі болды да қалды. Сол кезде манағы Кейкі шыдамай кетіп:

— Батыр, рұхсат етсең, екеуін екі тайға теңдеп алып жүрейін. Қызы қатынға, шешесі отынға жарар, — дейді.

Жалпақ Кейкіге қарап, алақандай көзін бір төңкереді де:

— Жаным, сен неткен жансың? Сені қазақтың қатыны шығар да, өзімді батыры шығар деп ойлаймын... Жөніңді айтшы! — дейді әйелге.

— Батыр, атыңнан түсі Артыңнан қуып келетін ешкім де жоқ. Сен бұл елді шабуға келсең, бұл ел де басқа бір елді шабуға кеткен. Асықпай-ақ айдап бар, жауабын да асықпай берерсің! — дейді әйел Жалпақ балуанға.

Содан кейін бәріміз де аттан түсіп, төбені айнала отырдық. Бұл қара қатынның қай шатасқанын тыңдайын деп отыр, деп бәріміз Жалпаққа ренжідік, дейді.

Аздан соң әйел кұшағындағы қызды босатады да, сөзіне кіріседі:

— Мен мына қыздың шешесімін. Қызым қазір он бесте. Дәл қызымның жасында өзім де сергелденге ұшырап едім. Соның суық ызғары табанымнан, қара таңбасы маңдайымнан әлі кеткен жоқ...

Елім дейтін елім бар дейсің бе: сай сағалап, өзен жағалап жүретін төрт үйлі бір ауыл болыпты, сол ауылда Сонар дегеннің қызы едім... Қай ел екенін білмеймін, елсізде туғыр Бала би деген би баласын сүндеттетіп той істеп ат шаптырғанда бас бәйгіге құл бастатқан тоғыз, бас балуанға күң бастатқан тоғыз тігіпті. Бәйгіге өз қызын берсін бе, айнала қыз іздепті...

Әкем арбасын жөндеп, шешем көжесін қайнатып жатыр еді, он шақты салт сау ете түсті:

— Жігіттер, жол болсын! — деп әкем жолай айтқанда:

— Жол болмаса болмасын, қыз болсын! — деп, қосқа сүйеніп тұрған мені қағып алды да, шауып кете берді...

Ертеңіне шапқан ат, күрескен балуанның қызығы біткесін жабулы нарға мінгізді де, мені бәйгіге беріп жіберді.

Күреске түсіп мені бәйгісіне алған Байсары деген балуан екен, еліне келгесін Құлтеке деген байына байлады. Құлтеке бай мені бір құлына отастырды да, екеуімізді де сауынға салды. Онда екі жыл тұрдым... Екі жылдан соң Құлтеке қызын ұзатып, той жасағанда, екінші аттың бәйгісіне тігіліп (алғашқы жолы бас бәйгіге тігілген екем!), осы өздерің шапқан Сары деген байдың қолына көштім. Маған атастырған құл бас бәйгіге тігіліп, басқа бір елге кетті. Сары байдың Қайрақ деген жылқышысы бар екен:

— Өмірінде босағанда болайық, — деп байдан сұрап, мені қатындыққа алды.

— Бірің жылқышы, бірің сауыншы болып жүре тұрыңдар, кейін босатармын, — деп еді Сары бай. Содан бері он бес жыл өтті. Байым бүгін өліп босанды, өзім осы орталарында отырған Күндіктің ұзын кұрығы сарт етіп қызыма түсе қалғасын, сондарыңнан қуып келіп тұрмын! Нағып қорықпай қуып келдің демендер: он бесімде өзім де тап осы қызымдай едім; сендердің қолдарыңда кетсе, енді он бес жылдан соң қызым да тап қазіргі мендей болмай ма? Мен үшін бұдан артық қорқыныш та жоқ, қорлық та жоқ. Сол айдап әкелген! Берсендер тірі алып қайтам, бермесендер өлі алып қайтам! — дейді.

Мана әйелді асап қоярдай боп тұрған жігіттер, құлағымыз салбырап, күмілжи кетіппіз; не сұрау, не жауап бере алмай жерді шұкый бердік, — дейді. Әйел оны сезе қояды да:

— Тең теңімен деп он бес жыл отасқан байым еді, сүйегін жолда көрдім. Білектің күшін, найзаның үшін не күшті теңдеске, не ыйығы теңдеске жұмсаған жоқсыңдар. Жағаласқан жау емес, жалбарынған емес пе еді, оның құнын қалай өтейсіңдер?.. Құлынға қосақтап қызымды әкетіп барасыңдар, бұларын да не ерлікке, не әділдікке жанаспайды. Ең мықтағанда еліңе бір күң апарып қосасыңдар. Қызым сендерге барса күң болады, өзіммен қалса тым болмағанда өз етегімде еркін еркелейді. Сондықтан қызымды алып қайтам! — депті.

Өмірінде әйелден мұндай сөз естімеген әумесер Кейкі былай депті сонда:

— Әйел еркекке қатындыққа жаралған. Біздің далада одан басқа не бітіреді олар? Қызды сатып алсаң да қатын, тартып алсаң да қатын... Жігіттер, мына қатынның

сөзін қойдырып, өзін де ала жүрейік. Теретін тезек біздің елде де бар! — дейді.

Манадан ойға көміліп, тұнжырап отырған Жалпак таудан құлағандай құлап отыр екен. Ушып тұра келіп сары қасқа атын әлгі әйелге тоса береді де:

— Өз бойымнан бере алатын айыбым осы-ақ, жеңгей. Олқысынбай ала көр. Күндіктен босанғың келсе, мына жылқыдан қалағаныңша ал да, жердің шетіне дейін көше бер. Бірақ, жер жүзінде күндік пен құлдық жоқ ел бар дегенді естігенім жоқ еді, сондықтан өзіме еріңдер: қанаттыға қақтырмайын, тұмсықтыға шұқыттырмайын! — дейді. Сонда әйел тұрып:

— Осы жылқының қаншасы өздеріне тиеді? — деп сұрайды батырдан.

— Кім біледі, біреуі де тимес... Оны би біледі... — дейді Жалпак балуан.

— Ендеше, жылқы да ал деме, атыңды да берме, саған ере алмаймын да: сен де еліне жеткенше ғана ерікті батырсың, еліне барғасын сен де еркіннен айырыласың: не байдың, не бидің сойылы боп қаласың. Батыр-балуанды көріп жүрміз ғой. Сені батыр деп жұмсайды да, мені қатын деп жұмсайды: айырмасы осы-ақ. Бірақ, сенің еркін менікінен еркін болмайды. Солай емес пе, батыр? — дейді әйел.

Жалпак тағы да мойнын салбыратып отырады да:

— Біз даланың ессіз есерлеріміз ғой. Көзге түрткенде ғана селк етеміз. Көзге түртпесе көрмейміз. Сен көзімнің оқырасын алып, шымылдығын аштын. Әлгіде ғана қызынды сауғаға алып, кең өмірімнің аз ғана ойыншығы етермін деп ем. Енді одан қайттым. Өз еркім өзімде тұрғанда, мен де бір адамға ерік берейін, қыз сенікі. Желден де еркін өмір сүріндер! — дейді.

Бишараның без көйлегі жырым-жырым. Қолдары қарғаның тұяғындай қап-қара! Ерні қырық тілінген, жарық-жарық. Бірақ, түйілген қабағынан, от жанған көзінен жаның шошырлық. Жаңылған жоқ, сасқан жоқ, қырық жігітті билеп әкетті, — дейді.

Жалпактың соңғы сөзін есітуі-ақ мұң екен, бірі сары атқа, бірі торы бестіге мініп, екі әйел ойнап шыға берді.

Бір кезде әйел сар қасқа атты қалт тоқтатып, артына бұрылып:

— Керей деген ел көрсеңдер, сәлем айт, Жалпак деген батыр көрсеңдер, сәлем айт! деді де, жәнеле берді. Әйелді аттандырған бойы тұра кеп тұрған Жалпак балуан гүрс етіп құлап түсті. Біз де сонда ғана есімізді жыйыппыз. Айтып айтпай не керек, жылқы да қалып, Жалпактың сүйегін елге әрең жеткіздік, — дейді.

— Шіркін, әйелдің де әйелі екен, деп Жанай балуан ылғый айтатын еді, — деп Әйгілес карт сақалын тағы бір салалап қоятын еді...

Балалар манадан бері тынып қалғандарын енді ғана білгендей — Рәсірә, рәсіри, рәрирә... — деп, қайта шуласып кетер еді.

1934.

АШЫНҒАН АНА

— Қонайын деп едім, — деді есіктен бір жалба-жұлба әйел кіріп келді де.

Жағы суалған. Бет аузын айғыздап тілген әжім маңдайы мен екі көзінің күйрығында түйісіп жұлдызданып тұр. Ағарған әжім сызықтарының әрқайсысы бір-ақ тілектің ізі екенін ешкім аңғарған жоқ. Жарылған еріндерін тас жұмып алып, үй иесіне от шашқан қара көзін қадады да, жауап күтті.

Жырым-жырым жеңінен білегіне дейін көрінген қайыстай қап-қара қолын көсеу ме дерсің. Мүйіздей қара саусағының біріндегі күміс сақыйна өзгеше жарқырап көзге ұрады.

— Қай жактікі боласыз? — деді үй иесі, әйелдің батымдығын ұнатпай. Оның үстіне, көр көзділеу адам «қонайын деп едім» дегенді жақтырмады. Әйелдің қажыған жан, қалжыраған жайын ұға алмады.

— Сяйдей үй бикештері қайынан басқа елді білмейтін. Айтсам да біле қоймассын. Айтсам кейін айтармын, әуелі «қон» деген сөзінді айтсайшы! — деді әйел манағыдан көрі де батымырақ түрде.

Үй иесі кесек сөздерден бастырылып қалды білем, қайыра жауап бере алмай:

— Қонам десек енді... — деп былжырады да, өз әйеліне қарады. Оның қыпылықтаған көздері «мына бәледен сен құтқармасаң, маған от шашып жібере ме, қайтеді...» деп тұрды қатынына.

— Е, консын. Қоныңыз, — деп үй әйелі меймандостық көрсетті.

Қыр арқасы мен жағасынан басқа дымы қалмаған кұп-қу қамзолын босағаға іле тастады да, келген әйел көсеудей қолын отқа қақтап жатып:

— Тоңып келдім. Алыстан келем, сорлы басым! — деді.

Бастапқы сөзден беті қайтып қалған үй иесі күбіжеңдеп сөйлескісі келген пішін көрсетті де, ешнәрсе сұрай алмады. Көгендегі қозыдай болып отқа төніп отырған балалар қорқып, кейін шегініп кетті. Үй әйелі жалма-жан бір тостаған ұнды суырып алып илей бастады да, әрі-бері қыбыжықтап отырып:

— Сыңайласым, арып-шаршаған адам көрінесің, көзіміз үйренсін, жөніңді айта отыр, — деді.

— Айтам, шырағым, айтам. Мына үй қожанның тауы шағылып, жаны жасып қалды білем. Мені бір мыстан кемпір деп отыр ғой, сірә! — деп самайына түскен қара бурыл шашын құлағынан асырып қайырып тастады да, сөзіне кірісті:

— Қаладан келем, шырағым!.. Шыққалы он күн болды. Жоғарғы Арғын, Бәден ауылыныңкімін. Көптен жесір адаммын. Доңыздың ашаршылығына байымды берсем де, арқалап жүріп жалғыз баламды алып қалып едім. Сол балам үшін он жеті ай түрмесін де көріп келе жатырмын... — деп бір күрсініп қойды.

Үй әйелі нан баттасқан қолымен самай шашын жыйнай беріп бір «сылп» деді де, қолын көтерген бойы аузын ашып қатып қалды.

— Бала ананың бауыр еті ғой, отқа да, суға да сүйреп салады екен. Өзегіңнен үзіліп түскен балаң үшін қалай отқа түспессің? Былтыр әлі солдат алатында жалғыз ұлым он бесте еді. Алтыбас деген байдың сыйырын бағуға жарағалы екі-ақ жыл болған. Екі жылдан соң:

— Қарағым, екі жылғы табан ақыңа бірдеңе берсе, алып кел деп балама тапсырсам:

— Сауып отырған сыйырдың сүтін ақтап жүрсің! — деп әлгі Алтыбас ит дым бермегені ғой.

Жыйырма бірге кірген баласы болыс еді. Оңбаған неменің көзі кұтырған иттің көзіндей екі түрлі болып, бірі тарғылданып, бірі қанталап тұрған, шашы үрпиген бір

кәпір еді өзі шақылдаған. Байдың баласы бөрінің бөлтірігіндей келетін әдеті ғой.

— Ақы бермесең кетем, — деген баламды, жонынсыртын бірдей қып сойып салыпты. Содан соң балам қашып үйге келген.

— Е, бұл белгілі жай ғой. Ақысын ала алмаған жалғыз менің балам ба, тәңірі! — деп, әйел аз тоқтап, қайта сөйлеп кетті.

— Сүйтіп отырғанымызда, солдат алатыны шықпас па... Аттының қамшысы, жаяудың таяғы қашан да бізге тиеді ғой.

— Қапия қатынның баласы да ілігіпті, — деп дүңк ете түсті.

— Қой, менің балам жас емес пе? — дейім. Жаманат өтірік бола ма, балам ілікті де кетті... Жұртпен көрген ұлы той, әуелі отыра бердім. Баламның жастығына ішім ауырса да, жұрттың барлық бозбаласы барады дегенсін, жалғыз елде қалып үйірге салушы ма ем, барсын, дедім.

Солдат бермейміз деп азамат атқа мінгенде, менің қарғатайым да бір тайға мініп далбандап шауып жүрді...

Күн өтті, ай өтті. Бір уақытта елдің іші ала тайдай бөлініп, адам басы бір алда болды да қалды. Жылағанда басы қазандай болған қатындардың біразы үн-түн жоқ, басыла қалды. Бірге жыласып, патшаны бірге сілесетін қатындарым қоя қойыпты. Мұңдасайын деп маңына барсам:

— Қайтесіңдер, кұдайдан күтіңдер, — дейді де теріс айналып кетеді.

Сұрастырсам, біз секілді кұрым түндіктен басканың көбі-ақ баласын босатып алған екен. Баласы босағандар кәдуілгідей бөлектеніп, іргесін аулаққа салып, жүре сөйлеседі. Көрінгеннің көзіне қарап:

— Ағайын, маған да жәрдем берсеңдерші. Жасы толмаған жалғызым көлденең ілігіп тұр ғой... — десем:

— Кұдайдың салғанын күтуден басқа не шара бар... — деп етегімнен тартады.

Тамам таз бен ақсақ, шолақтың арасында біздей сорлылардың баласы ғана солдатқа баратын болыпты...

Салып болысқа бардым. Көз жасымды көлдей төгіп, болыстың әкесіне жалындым:

— Өмірімде есігіңнен алмайын. Тек мына солдаттан аман алып қал. Бұғанасы қатпаған жас бала арам өледі ғой, — дедім.

— Малым санынан алған адамым саны асып барады. Ала алмаймын, — деді.

Керілген кермйық жас қатыны бар еді:

— Қара үйге бар. Бұл үйге кісі келеді, — деп айдап шықты.

— Мен кісі емей, итпін бе, дейін деп кеудем бір қозып тұрды да, айта алмадым, шығып кеттім.

Алтыбас деп жай атанды деймісін, бұған менің өкімім өтпес дедім.

Одан шығып болыс баласына жалындым.

— Ел бассыз, қатын байсыз қалмас, барсын. Балаңның жасын қате жаздырған байыңнан көр! — деді де, поштабайына «мына қатынды шығар» дегендей ым қақты.

Ауылнай, билеріне де барам. Хатшыға да жалынам. Жылай-жылай кұрғыр көз суалуға да айналды: жәрдем түгіл, сөзімді тыңдайтын да адам жоқ.

— Е, барсын. Шошқа етін жеп жақсы боп келеді, — деп хатшы келеке қылады.

— Өзің әлі байдан қалған қатын емес екенсің, балаңнан ұялып жүрген шығарсың. Өрісің кеңиді, барсын, — деді, болыстың қасынан қалмайтын бір Қара сақал.

— Алдияр, кұлдық, мырзалар-ау, балам он бесте-ақ қой, көлденең күйдірмесендерші. Бір ат, бір сыйырым бар, соны алыңдар, баламды босатыңдар, дейім. Ешкім айналып та қарамайды. Бір ат, бір сыйыр параға жараудан қалған екен...

Сонымен болыстың маңайында бір жеті жүрдім. Қара шаңа үйлерді жағалап айран шалап ішем. Кейде біреуіне қонам, кей күні кез келген арбаның астына жатып шығам.

Бір күні Алтыбас байдың тезек арбасының қасында жатыр ем, біреу келіп арқамнан құшақтай алды. Іс-міс жоқ жұлмалап әкетіп барады. Адам ба, сыйыр ма, жұмысы жоқ, өнмендеп басып барады. Ұшып тұра келсем, әлгі болыстың қасында жүретін Қара сақал екен.

— Жетім қыздан жесір қатын жақсы деп келіп ем,

бақыр басынды алтын табаққа салайын десем... — деп телміріп отыр. Кеудеден итеріп кеп қалып ем, ыңқ етіп шалкасынан түсті. Тұра салып білегін білеулеп келе жатыр.

— Әй, Қара сақал! Тек тиіп қара, қолында өлем! — деп анадай жерде жатқан балтаны көтеріп-ақ алдым. Уялды білем:

— Ой, қан жауғыр қаншық, — деп жүре берді.

Кұл болып құмығып қалған жанбыз ғой, қанша ашулансам да балтаны жұмсай алмадым...

Баламды босатар емес. Өзімді әбден сықаққа айналдырып болды. Көлденең қамшы қыстырып, шырт түкіріп жүргендердің бәріне жалынам.

— Баланды қоя тұршы... — деп мазақ қылады. Несін жаеурайын, мен бір кезде «Айна көз» атанған сұлу да едім, кейде сұлулық та сорыңа бітеді!

Енді қайтем? Қаныма қарайып болдым. Бірақ, қолымнан ештеңе келер емес. Тор байталға мініп балам келіп еді:

— Апа, қайтесің, еріккен жұртқа ойыншық болып. Бүйтіп сені сықаққа салғанша, солдатына-ақ барам. Қайт үйге! — деді.

Оның мені сықақтағанға күйіп-пісіп жүргені өзегімді өртей түсті...

Баламды ертіп алып болыстың үйіне тағы бір келдім. Баламның жастығын көздеріне көрсетіп, бар тілегімді де айтайын, алғыс-қарғысымды да аямайын деп келдім.

Алдында қымыз, ақ жастыққа шынтақтап болыс жатыр. Қымызын аузына апара беріп Қара сақал маған қара бұқадай төне қарады:

— Би-еке, тағы келді ғой байғұс... Сұбабын ал... Баланы кейін көрерміз... — деп жап-жас бала болыс маған қарады. Мұндай арсыздықты бірінші рет естігендей едім. Балам құлағын басып, ата жөнелді.

— Біз көрмей-ақ қояйық. Өзін бір айға қаратып алшы! — деді болыс, мен бұрылып есіктен шыққанша.

Далаға шықсам балам байталына мініп алып шауып барады екен. Шешесін қорлағанға шыдай да алмаған, қолынан келері де жоқ... Көзім қарауытып, теңселіп тұрып қалдым. Құдайдың дес берісінде, екі құлағын дірілдетіп үстіне бас салған бір табақ ет көтеріп поштабай келе жатыр екен. Табақтың шетінде жалтырап жатқан

сар кездікке көзім түсе қалды. Әр жағын өзім де анық білмеймін...

Өзім, көзім қарайып, обалымды пышаққа артып, қанымды шашайын деп жүрген адам, сар кездікті жұлып алып, жүгіріп келіп шалқасынан жатқан болыстың жұтқыншағынан салып кеп жібердім. Сағалатып тұрып өкпе тұстан тағы бір екі рет бұлғап-бұлғап алдым да, ұмтылдым-ай кеп Қара сақалға!.. Болысқа пышақ салып жатқанымда көзі шарасынан шығып Қара сақал қалшыйған да қалған. Пышақты өзіне ала оқтанғанымда:

— Ойба... ойба... — деп екі қолын ербелеңдете берді. Поштабайдың табағы қолынан жалп етіп жерге түскенін, тістері ақыйып бастың домалап кеткенін бір көріп қалдым.

Көзіме қан толып кетті білем, ешнәрсені ащық көре алмадым. Қай жері екенін білмеймін, пышағымды екі-үш рет сұққылады-ау дейім, Қара сақалға да. Бірақ, сүйекке тырс-тырс етіп, пышағым батпады. Соны ғана білем, содан соң талып кетіппін...

... Бір уақытта селк етіп көзімді ашып кеп қалғанымда, көзіме үймелеген қара шыбын ду ете түсті. Көзім жыбыр-жыбыр етіп ашқызбайды. Көзімнен басқа жерім қорғасынмен құйып тастағандай, тұрайын десем, денемде өзіме бағынатын бір мүше қалмапты, бәрі бөтен. Қолымды көтеріп денемді барлайын десем, қолым тырп етпейді. Аяғымды қозғайын десем, аяғым өзімдікі емес...

Шалқамнан жатыр екем. Жап-жалтыр аспаннан басқа түк көрінбейді. Не оңға, не солға бұрыла алмаймын. Өзге денемнен айрылып, құр көзім ғана қалғандай. Түсім шығар деп біраз жаттым... Әлден уақытта аяқ жағымда бірдемемнің ауырғаны білінді. Бірақ, өз денем емес, қасымда жатқан біреудің ауырғаны маған білінеді екен дейім...

Жата, жата білдім-ау, естен танғанша тепкілеп-тепкілеп, ауылдың сыртына керіп тастаған екен.

Денем түгел көрінеді. Бірақ, бірде-бірінің жаны жоқ, бәрі бөтен. Денемді бөлек-бөлек етіп шауып біріне-бірің қайтадан жалғап тастағандай қозғауға келмейді.

Есім түн ортасында жыйналды. Аяусыз жан, қанша тепкіні көтеріп, енді маған соның мөлшерін айтып жатыр. Екі аяғымды екі қазыққа, екі қолымды екі қазыққа ке-

ріпті де, білек пен қызыл асықтан тастай қып таңып тастапты. Шашымды аттың күйрығындай бұрап-бұрап, бесінші қазыққа байлапты. Балам Бақыт көрер ме, өзі де бір жерде керіліп жатыр ма, менің жатқан жайым осылай екен. Тепкіден басқа не істегенедрін білмеймін...

Жаны кұрғырдың әлі шықпағанына көзім жеткен соң, өлімсіреген дауыспен:

— Қарғашым, қайдасың... — дедім ыңырсып.

— Ит жанды ит тірілді ғой! — деп қос қабаттаған қамшы бас-көзіме жауып кеп кетті...

Кұрсын, кұрғыр өмір, бейнеттің жеті атасын көрді ғой, бұл жұдырықтай бас. Бәрін айтсам жүректерің ұшар. Мына жасық байың үйінен үркіп кетер, көзі бақырайып кетті ғой, қысқартайын... — деді әйел.

Содан соң ай жеті күн дегенде көрдей қараңғы, мұздай суық түрмеге апарып көмді де, тастады ғой.

Босағалы бүгін он күн. Қыстыгүні патша түсіпті. Одан соң бір патша болыпты. Қазір бәлшебек деген жұрт билеп тұр қаланы деп, түрмеден шыққан соң естідім. Өздерін таный алмадым, бізді босатқан солар екен.

— Енді түрмеге бұрынғы түрмешілердің өздері жататын болады! — дейді екен олар.

Түрмеден шықтым да, Қарашығым қайда екен деп, елге қарай ұшып келем. Сорлы балам мені қайдан іздей алсын. Өзім іздеп табам ғой деп, жүрегім алып ұшып келеді... — деді.

Алдына алдақашан қойылған шай мен жылы жұқа, нанға әйелдің қолы әлі бір тиген жок.

«Енді түрмеге түрмешілердің өздері жататын болады!» дегенде — «сен бұл сөзге түсінемісің?» дегендей, әйел үй иесінің бетіне бір қарап еді, оның көзі төмен қарай жылт ете түсті.

Енді, міне, «жүрегім алып ұшып келеді!» дегенде көзінің қарашығында ойнаған от сәулесі ортада маздап тұрған оттың өзінен де артық жарқырап кетті. Іргеде бұққан балалар қозғала-қозғала әйелдің қасына келіп, тізесіне де асылып, аузына да қарап қалыпты. Манадан бері «балам» деген сөзді ана әйел осы балалар жайында айтып отырғандай.

— Сендер үшін! — деп, ер әйел балалардың мандайларынан бір-бір сыйпағанда, бұдан бұрын ешбір ана сый-

памағандай мейрім қанатының лебіндегі өте майда тиді. Дауыл желінен түрілгендей үй иесінің тымағының бір кұлағы түріле бастапты...

Әйел түн бойы өмірінің қараңғы түкпірлерін қазып, көп әңгіме айтты. Өмір өзін сондай сіліккен. Қазір бұл сондай орасан күшті. Енді өмірді өзі сілкуге жарап қалған ана еді...

1934.

АНАНЫҢ АРАШАСЫ

Салпы етек жылауық күз емес, гуілдеген желді күз еді. Түндік біткен шаңырақты сабалап, қараша үйлер тозығы жеткендігін айтып, зар қақсап, сықыр-сықыр етеді. Бұркырап түсе бастаған күзгі сары ала жапырақ ауыл қотанында жындай ойнақтайды. Қартайған, ескірген, күні өткеннің бәрі де зікір салып тұрғандай.

Қызыл майдан бұл ауылдардың үстіне енді ғана жақындап келе жатқан кезі. Үш күннен бері гүрілі естіле бастаған зеңбірек үніне ел құлағы әлі үйренген де жоқ. Зеңбірек үні окта-текте оқыс гүр етіп қалғанда, төр алдында томаршадай болып, шарт жүгініп отырған кәрі молда:

— Алла деңіз... — деп қояды.

- Жер дүңкілінен тұла бойның түгел берекесі кете бастаған үй иесі Жұманбай:

— Жүрегім ауызға тығылып, ас батпай қойды, — деп, жастықтай кампайған ішін басады. Жүрегім деп отырғаны кәдуілгі ас қазаны екенін аңғармайды да. Ол қазанның олқы тұрмайтынын да ұмытқан.

Кең көйлектің етегі арт жағынан жел үрген тауықтай түріліп кеткен Жәніш бәйбіше үйге кіре беріп:

— Басталды ғой тағы да!.. Бұл неменесі еді тынбайтын! Тарқамайды екен құмары! — деп, есік жақта тамақ ішіп отырған Жапардың тұмсығын қамзолының етегімен жайқай өтіп, төрге қарай беттеді. Жапардың дәл алдына шығып алып, екі тебініп, екі кебісін екі жаққа ұшырып жіберді де:

— Жапармысын, әлі тоймай отырған? Өзіндей Оразалы жүр ғой таң сәріден бері отын тасып! — деп, теріс айналды. Жапардың алдында тұрған айранның бетін кыл-қыбыр, жүн-жұрқа, шаң-тозаңға толтыра кеткенін байқамаған да сыяқты. Кебіс табанынан ұшып келіп, айран бетіне шаншыла түскен тезек сынығы құйрығын шошайтып, Жәніш бәйбішені нұсқағандай болады.

Мың қорлыққа шыдаса да, мың біріншіге шыдай алмай кеткен Жапар атып тұра беріп, алдындағы айранды аяғымен ақтара салды да, шығып жүре берді. Киіз есік сарт етіп босағаны соққанда, ұйтқыған түтін келіп Жұманның жүзіне соқты. Үйде отырғандар үн шығарған жоқ.

— Бұл да бір кезек дүние шығар. Жыйна! — деді Жұман әйеліне, көзімен ақтарылып жатқан айранды нұсқап. Бұл жайды жайып-шуатын адам өзі ғана екенін білетін кәрі молда:

— Алла деңіз... — деп, көзін бір жұмып қайта ашты да, — халайық, бұлыт жоқта күннің күркірей беруі еш уақытта жай болған емес. Мұның ар жағында бір хикмат барлығы бір алланың өзіне аян боларға керек, — деді.

Жел ойнаған қараша үйлерінен жылы үйге келіп біраз отырып кетуге келген ағайын үндеген жоқ. Мұның ар жағында «тағы да бір рет құрмалдық беру керек қой» деген сөз тұрғанын білетін жұрт, ешнәрсе аңғармағандай пішін көрсетіп, елеусіз қалдырды.

— Халықта бейіл жоқ, — деп, молда-екең тағы бір басып өтіп еді, Жұман жүзін ағайынға бұрып:

— Е, бұзылып болды ғой бұл жұрт, — деп, ағайынға қашаннан бергі қалыптың шайқалып бара жатқанын аңғартқысы келді. Бірақ, кезегін күтуде жүрген жұрт, бұл ыңғайдан да ығысқан жоқ:

— Бейіл деген ең әуелі бар адамдарда болу керек қой...

— Кедей несімен бейілді болады? Қон тулақты күнде қаққанмен шаңынан басқа несі бар шығатын? — десіп, бейілділік бетін Жұманның өзіне қарай бір аударып тастап:

— Біреудің түзелген беті біреуге бұзылғандай көрінеді. Оған жұрт айыпты болмайтын шығар! — деп, ызғар шетін көрсетіп қойды.

— Хикмат бар, хикмат! — дейді кәрі молда, басқа ешнәрсе таба алмай.

— Хикмат бар дегеніңіз дұрыс болар. Бірақ, кімнің оң жағынан, кімнің сол жағынан келерін кім білсін... Келе жатқанын іш сезеді, — деп, отырғандар өзара жымыйсады.

Бұл шакка дейін ашса — алақанында, жұмса — жұдырығында болып келген ағайынның осы бір сөздерінде зіл жатқанын сезетін Жұман да үндей алмай қалды.

Күркіреу үдей түсіп келеді. Ертеңгі шуақ күннің алдындағы кәрлі дауылдың түйілген қабағындай, сағат санап ызғар қосылып барады. Желді күз дауылға айналып келеді. Аунап тұрар, қайта жасарар ел көзін сол дауылға тігіп еді.

Ақпен алаштың жазагер отряды тап осы кезде келіп, осы ауылдарға орнады.

— Ал, кімнің оң жағынан, кімнің сол жағынан келген хикмат екенін көріңдер көздеріңмен! — деп, Жұман құлпырып қалды.

— Бар хикмат осы бола қоймас! — деп, жұрт та сіресті.

Жазагер отрядтың бастығы офицер Антоновтың жүрген жері жылан жайлағандай болып қалатын. Ол жүріп өткен жердің жапырағы бір түнде қуарып, шандағы бірақ бұрқ етіп қалатын. Антоновты елдің итіне дейін күндік жерден танийды, керек болса, елден бұрын иттер танийды. Антонов келе жатқанда оқ пен қылышқа ілекпей қалған ит тұқымы болса, ағаш арасынан тұмсығын көрсеткен емес.

Антонов келіп қалғанда бұрын араз ағайын бірінің үйіне бірі қалай кіріп кеткенін де білмей қалады. Үрейі ұшқан жұрт намазын да кез келген жерде оқып, кез келген жерінен аяқтай салады. Антонов аттанғанша, сенделген жұрттың есі жыйналған емес. Сондықтан, Антоновты жұрт «Ақ-топалаң» деп атап кетіп еді.

Ауыл үстінде тынбай ойнақтайтын сөздер — сыйыр, есек, ит, шошқа болып басталады да, аяқ жағы баяғы бір ана сорлының атын бұлғап барып бітеді.

— Сүгіне бит, сүгіне қаһәр соққыр! Ничік, бір тоқтами сүгінергә кирәк соң? — деп, кәрі молда ғана таңданады. Ол үшін бар ауыртпалық осында ғана сыяқты.

Майдан жақындап қалған елге Антонов әдейі келген. Ондағы ойы майдан алдынан шығып, тым болмаса, қарғаша болу емес, ертең қызыл жалау астына жыйналатын жұртты бір күн болса да қызыл жон қыла тұру еді. Бұл елдердің «теріс» ойлы азаматы түгелімен осы Антоновтың қолынан өтіп, түрмеде жатыр. Сондықтан, ол қай үйдің түтіні қалай қарап ұшатынын да жақсы біледі.

Қызылдар жайындағы дәл анық хабар елге жіңішке-леп қана келетін еді де, екінші бүйірден қосыла кететін «ұзын құлақ» ісіріп кептіріп, өңін айналдырып әкететін. Антонов ашу үстінде сол хабардың шындығын ашып алды:

— Айдалы көздеріңді жұмбаңдар өтірік! Анау келе жатқан қызылдарды әкеңдей күтіп отырсыңдар. Бірақ, бізде «қоштаспай» кетпейміз сендермен! — деген сөздерінен, жалпақ ел ақтардың біржола ауатындығын да аңдап қалды. Антоновтың бұдан арғы сөздері адам ұятын қанша бұлғап жатса да, ел оған құлақ асқан жоқ. Құнасыз ел — күзгі сонаның шағуы ашы болатын деген үлкен қортынды жасады да, сол жорамалын тас түйіне шыдаммен күтті.

Антонов қашанғы әдеті бойынша, әр үйдің адамын түгел далаға айдап тастап, барлық үйді өз қарамағына қаратып алды. Содан соң, өз қорасына бара жатқандай-ақ алшандай басып, қотандағы қойға кірді. Әр қотанда үркердей үйме-жүйме боп, әр ауылдың аз ғана қойы тұр да, ішінде ондаған ақ әскер жүр. Мұның аяғы немен тынарын тек қойлар ғана ұғына алмай тұрған сыяқты.

Есік алдына Нағима шешейдің көк қошқары да келіп қалды. Бір әскер жетелеп, енді біреуі артынан итермелеп келеді. Арба астына ықтырма жасап жатқан Нағима бері бұрылды да:

— Қошқарды қоя беріңдер. Орнына қой әкеп берейін. Қошқар еті жеуге де жақсы болмайды, — деді.

— Немене?

— Қой берейін, қошқарды жіберіңдер, — деді Нағима жақындай беріп.

— Ә... жібер деймісің... жарайды. Жіберейік...

Қошқарды жетелеп келе жатқан солдат:

— Әрине, кемпір дұрыс айтады. Қошқар еті сасық болады, — деп қошқарды босата бергенде, артта келе

жатқан офицердің қылышы да бата берген күн көзіне шағылысып, қып-қызыл болып жарқ ете түсті: қошқардың басы жерге бірден топ ете түсті де, денесі бір-екі рет орғып барып құлады. Офицерінің бұл шеберлігіне қасындағы солдаты да қызыққан жоқ.

— Аршыт, салдыр қазанға!

Жұманның үйінің алдында тұрып, офицер Антонов қана қарқ-қарқ күлді:

— Жарайсың, Рудаков!

Ыза болған Нағима шешей қазанға қошқардың аталық мүшелерін де түгел тастап жіберіп:

— Жегің келгені осы болса, жей ғой! Қошқардың бүйрегіне тісің өтпей жүрсе, өз обалың өзіңе! — деді ішінен.

Ертеңіне қылмысына мәз болған жазагерлер қорғаныс ауылды қалай қорлағандарына қарқ-қарқ күлісіп, түс ауа аттанып кетті.

Қаңғырап, қаусап қараша ауыл да қала берді.

— Антоновты ерегестіретін осы елдің өзі ғой. Әйтпесе, бізге неге тимейді? Бұл өзі ессіз жігіт емес! — деп, Жұман бай ағайынға көңіл айтып отыр. — Е, мал орны толар, жан аман қалғанын айт... — деп қояды.

Антонов бұл жолы он алты-ақ ат әкетті. Жарлының жалғыз атын тартып алып жатқанда, Жұман бай жан ашыр сөзге де барып қалған:

— Әттең, жылқының жайлауда болғанын көрдің бе... Әйтпегенде, — деп барып, «өзім-ақ беріп жіберетін едім» дегенді айта алған жоқ-ты. Оның ендігі көңіл айтқаны да ешкімнің құлағына енген жоқ.

Жазагер Антонов бір бел асып түсе бергенде-ақ ауылға барлауда жүрген қызыләскер келді. Бұл ауыл бұларды бүгін ғана көріп тұрса да, олар ауылды талай көрген еді. Сондықтан, «ұзын құлақтың» бөріктіріп әкеліп жүрген мың өсегінің біреуі аныққа шықпай қалды.

— Рұхсат па, азамат? Біздің аз ғана айналыс жасағымыз келіп еді осы ауылда, — деді, былғары киімді, ұзын бойлы, қырма сақалды жігіт, есік алдында тұрған Жапарға.

Қарулы адамдардың рұхсат сұрағанын ауыл бірінші рет естіп тұр. Азамат деген сөз тіпті жаңа! Жапар на-

нар-нанбасын да, дұрыс естігенін де, қате естігенін де анық айыра алмай аз ғана аңырып қалып еді, жаңағы жігіт жымыйып күліп:

— Жолдас! — деді, аз ғана бұза сөйлеп, — жолдас, біз жаңағы отрядты көрдік. Бассыздық ізі ауыл айнала-сында әлі сайрап жатыр... біз аз ғана аялдап, аттанатын жұмысымыз бар. Рұхсат қой, жолдас?

Жапар «рұхсат» деудің орнына:

— Иә, жолдас, жолдас! — деді.

Екінші бір қызыләскер аттан түсе қалып, Нағимаға келіп:

— Шеше! — деді. — Шеше, суыңыз бар ма?

Сол кезде ауыл сыртында мылтық бір шаңқ етіп қалды. Антонов мына барлаушыларды көріп қалды ма, әлде, ауылда қалған тағы бір арманы болып қайта оралды ма, әйтеуір жалаң қылыштары жалт-жұлт жалақтап, ауылға қарай қайта құлай берген екен. Әуелі ұбақ-шұбақ, опыртопыр келе жатқан атты әскер, жақындай келе ауылды екі жағынан орап алатын ыңғай көрсетті. Аз ғана абайлап алды да, қызыл барлаушылар да аттарына мініп, шок ағашты беттеріне ұстай, шауып жөнелді.

Ауылға ең алғаш келген бес қызыл жауынгерден төрт әдемі сөз қалды:

— Рұхсат па?..

— Жолдас...

— Азамат...

— Шеше!..

Бұл — қара түндікті қазақ даласының бірінші рет өз құлағымен естіген теңдік бауырмалдық сөздері еді.

Ағашты жаңғырта, ашық аспанды найзағайдай тіліп, оқтар ағып барады. Шок ағашқа жете бергенде бес қызыләскердің біреуі аттан ұшып кетті. Ұзын тобылғы торы ат иесінен айырылып, қалған төртеуінің артынан салып барады. Қуғыншы қолы екі жақтан орап, төрт қызыләскерді түгел ортаға алуға байлаған сыяқты. Құлаған қызыләскер басын бір көтеріп алды да, қайта құлады. Енді ақырындап ағашқа қарай жылжып барады.

— Уш, Жапар! Жоқ, ағаш пана бола ала ма, байғұс балаға, қалыңға апарып жасыр. «Үйшікке, үйшікке!» — деді Нағима, есік алдынан көріп тұрып. Жапар да екі айтқызған жоқ...

Қашқандар да, қуғандар да қара үзіп, көрінбей кетті. Анда-санда бір шаңқ еткен мылтық дауысы да әлсіреп қана келеді.

Жұман есік алдына шығып:

— Әй, әй қатын! Байынның түрмеде жатқаны аз болып жүр ме саған? Ендігі арманың балаң екеуің бірге кету ме еді түрмеге? Нең бар еді сенің бәлеге соқтығып? Есінде болсын, өз мойныңмен көтересін! — деді Нағимаға.

Нағима ана ешнәрсені естімегендей, Жұманға бұрылып қараған да жоқ. Тек қана баласының әрбір адымын санап тұрғандай, көзі шоқ ағашқа қадалып қалыпты.

— Орыс пен орыстың арасына осы елден сен ара түсетін болғаның да! — деді де, Жұман үйіне кіріп кетті. Ондағы ойы ешнәрсеге қуә болмау еді.

Баласына да, өзіне де қауіп төнерін Нағима ана буалдыр ғана сезінетін сыяқты. Бұл сезім әлдеқай жерін қытықтап та қояды. Бірақ ана әлдеқайдан жарық көріп, қос өкпесін қолына алып, соған қарай ұмтылған адамдай, ешнәрсені елемейді де, есептемейді де. Неге де болса белді берік байлаған ер пішінде, үнсіз сазарып, есік алдында тұр. Жаулық астынан шығып кеткен бір топ бурыл шашын жел ұйтқытып, иегін сабалайды. Күн еңкейіп, орман баурайы буалдыр тартқан сайын, талған көзін қолымен көлеңкелеп, Нағима ана тесіле қарайды.

Күн де батып барады. Жаралы әскерді арқалап алған Жапар да орманның қалың көлеңкесіне ілегіп, көрінбей кетті. Нағима ана сонда ғана қуғыншылар жаққа бір қарап еді, Антонов отряды кейін оралған екен.

Ұзамай Антонов ауылды қайта тапты.

— Қызылдың солдаты қайда? — деген сұрау да ұзамай Нағима ананы тапты. Бұл сұрау ауылды кезіп, көп айналып жүрген жоқ: Жұманның үйіне бір кірді де, қайта шығып, турадан тура Нағима шешейге келді.

Қазықтай аяғын қаздаңдата басып, Нағимаға қарай Антонов келе жатыр. Екі көз бір-бір қадалысып, екі от бір-бір шарпысып қалғанда, ана кірпігінің бір талы да селт еткен жоқ, Антонов ыза болып кетті.

— Қызыл қайда, балаң қайда?

— Екеуі де құтылды сендерден!

...Ана арқасында қайыс қамшы жыландай жүйткіп жүр... Арашаға жарай алмаған ауыл ұятына тұншыққан.

дай тым-тырыс. Тек отыз өрім қамшы ғана әйел арқасында жыландай ысылдайды. Анада үн жоқ. Асыл жігер мен күр өктем күш кездесіп қалып, біріне бірі тізе бүгер емес. Қара көк жапырақты ақ көйлек қызылға айналып, арқа жағы тілім-тілім болып кетті. Қанға боялған қамшы ана денесінің ашылған жерлерін искеп табатындай, жанға батар жеріне дәл-дәл тиеді. Қамшы сарт етіп қалғанда ана көзінен от ұшқыны да жалт етіп қалады. Сіресіп қалғандай табан аудармай, кек кернеген ана тұр да, мың сұрауына бір жауап ала алмай ызаға булығып Антонов тұр. Ана тістері тіл қақпасын тас бекітіп тастапты, қарысып қалған жақтары тісті тіске қайнастыра түседі.

Ашуға булығып, қамшыны үсті-үстіне жаудырып тұрған ызалы Антоновтың өзі болдыруға айналды. Оған ерекше батып бара жатқан солдаттар көзіне көрініп қалған өз әлсіздігі еді. Енді тоқтатпаса, екі айналмай өз ұятын ашып алатыны есіне түсіп кеткендей, қамшыны өзіне таяу тұрған солдаттың алдына тастай берді:

— Сойындар кезекпен!

— Ал, сендер де анаға қол көтеремісіндер? Амал не, көремін де! — дегендей, ана көзі үй толы солдаттарға қадалды. Солдат жүздері бұрқырата тартқан темекі түтінінен буалдыр ғана көрінеді.

— Ал қамшыны! — деді Антонов қасындағы солдатқа.

Ол қамшыны қолына алып, мұның не нәрсе екенін өмірінде бірінші рет көріп тұрғандай, айналдырып бір қарады да, жеркенгендей жүз көрсетіп, өзіне таяу тұрған солдаттың алдына тастады...

Екінші солдат қамшыны қолына алмастан, аяғымен әрі қарай...

— Рахмет... ала алмаймын... — сүйтті де, қамшыға тиген етігінің тұмсығын от басында жатқан киізге бірекі сүйкеп алды.

Аяқтан-аяққа көшіп, тепкі жеген қамшы солдаттарды түгел айналып, Антоновтың өз алдына келіп түсті. Енді Антоновтың өзі де қамшыны оп-анай ала алар емес қолына. Оның орнына, оң қолы жамбасындағы тапаншаға қарай жетіп барады. Ызамен жымыя бастаған еріндері тағы бір кәрлі сөзді бұрк еттіруге ыңғайланып келеді.

Алыста күн күркірейді... Хикмат үні кешкі тыныстаған ауамен айқын естіле, жақын сезіле бастады. Ана қорлығын жасырғысы келгендей, күн мен түннің шекарасы інір түсе қалды. Бірақ, көк түтін серпіліп, солдат жүздерін айқындап, солдат көздері ашу отын шаша бастап еді.

Антоновтың да шатнаған көздерінен ұшқан от ұшқыны жылан тіліндей жылт-жылт етеді. Барлық қаны басына құйылып бара жатқандай, бет-аузы түнеріп, еріндері дір-дір етеді. Қалшылдаған қолы тапаншаның ілгегін әрең ағытты. Жә, ол қазір тапаншаны суырып та алады. Содан соң? Оны әлі өзі де байқаған жоқ. Оның ең алдымен үнсіз бағындырып алуға тиісті жандары өз солдаттары. Офицер дағдысы соны айтып, соған желкелеп тұр.

— Қатарлан! — деді Антонов ысылдаған, тіс арасын әрең бұзып өткен үнмен. Солдаттар үнсіз қатарлана қалды.

— Алып шығындар, мына әйелді!

Екі солдат орнынан әрең қозғалған ананы қолтығынан демей далаға алып шықты, оның артынан басқа солдаттар, ең артынан Антонов шықты.

Нағима шешейдің үйінде не болып жатқанын үн шығармай, тыныс тоқтатып тыңдап отырған ауыл бәрін сезіп отырған. Енді ауылдың шіміркеніп күткені қараңғы тыныш түнде шаңқ еткен оқ дауысы еді. Оның орнына үзіліп-үзіліп шыққан ана дауысы келеді:

— Бәріңнің де шешелерін бар шығар... Тек, біреуіңнің де шешең мынадай ақ-топаланның қолына түсе көрмесін деп, тілеп өлем. Мен үш ауыз құрметті сөз есітіп өлгелі тұрмын: Ана... Азамат... Жолдас... бұл сөздер үшін өкінбей-ақ өлуге болады...

Алыста күн күркірей түседі... Кешкі тынық ауа зеңбірек үнін айқын әкеліп тұр. Оқ дауысын күткен қараша ауыл тым-тырыс. Бір кезде, қараңғы түнде жасылдана жарқ еткен қылыш бір-ақ жалт етіп қалды: кесілген бас топ етіп жерге түсті де, басынан айрылған дене сөлекет ербелендеп барып шалқасынан құлады...

Солдаттар дауысы Жұман үйінің сыртына қарай ауысты. Талас, жанжал, керіс басталған сыяқты. Адуын сөздер әр ауыздан-ақ батпандап шығады.

— Аман сүгінәләр... — дейді кәрі молда бұрышта бұғып отырып.

От басында қастарын қыйғаштай кұбылтып Жәніп бәйбіше отыр. Жұманда үн жоқ, үрей де жоқ... Іс аяғы тынғасын, із аяғы аяндап осында келерін қатты сезінеді.

Екі солдат қолтықтай демеп, Нағима ананы үйіне алып келді. Кесілген бас Антоновтікі екен. Жасыл қылыштың жарқ еткеніне дейін бар қайратын бойына жыйып, буыны бір дір етпеген ана енді аяғын әрең сүйреп келеді. Ана жүрегінің әлдеқай жерінен бұрқ ете түскен алғыс жалыны бар қуатын ала кеткен сыяқты. Қуаныш жалқыны кеудесіне сыймай, ойға сыймасты тілі де айта алмай қалыпты.

Адам азамат атанса, әйел ана атанса, адам баласы біріне бірі жолдас атанса, ана біткеннің содан басқа іздегені бар ма?

— Бақыт дүниесі келе жатқанда, ең соңғы бақытсыз мен болмақпын ба! Көргім келеді сол дүниені. Мәніне көз жеткен соң сәнін келтіретін біз болармыз! — дейді қуанышты ана. Бұл сөздер ана аузынан дұғадай естіледі.

Антонов отряды түн ішінде екіге бөлініп, екі жаққа қарай аттанды. Ауыл сыртында керісіп-керісіп алған ақ солдаттардың екіге жарылған тобы біріне бірі:

— Сақтаныңдар!

— Аяс болмайды енді! — деседі.

Қызылдарға қосылуға аттанған топқа Нағима ана жаралы қызыләскер мен өз баласы Жапарды қосып беріп:

— Жолдарың болсын, балаларым! — деді.

Күн қып-қызыл шоқтай болып шығып келеді. Ұзай берген әскер тобына қарап, үйге сүйеніп Нағима ана тұр. Барлық караша үйдің әйелдері еңтіге басып, көз жастарын жеңдерімен сүрте, Нағимаға қарай жүгіріп келеді.

Кешегі күнге дейін өздеріндей көп көнбістінің бірі көрінетін Нағима ананың жүзінде бүгін жаңа бір нұр, жаңа бір күш жалыны бар. Ол — көп тілеген, ұзақ күткен, енді міне, орнағалы келе жатқан үміт толқыны еді...

ЕР АНА

Қаланы қапталдай орап, мұнартып тұратын көк зеңгір қалың орман астан-кестен. Шашын жайып жіберген ақ қайындар жазықсыз қыйраған қарағай баурын жоктап, ақырын ғана сықсып, жылап тұрғандай. Қалың орманның өрт шалған тұстары түскен тістің орнындай кетіліп қалыпты да, қап-қара болып опырайып тұр.

Ну орманның қала жак беті қысқы ақ көрпесін қалың жамылған жазық дала, бүгін бетіне қорасан шыққандай шұп-шұбар. Әр жерде намазға жыйналғандай топ кұзғындар отыр да, қуанғаннан құйрығына дейін қыпық қағып сауыскандар жүр.

Қаланың оң бүйірінде күміс теңгедей болып жарқырап жататын сұлу көлге төніп тұратын бақшаның да дал-далы шығыпты. Ерсілі-қарсылы көсіле кұлаған ақ теректердің күміс жапырақтары әлі дір қағып жатыр. Жайған алақандай жалпақ жапырақтарымен уыс-уыс қар уыстаған бір шок емен ағаштар кәрлі қабағын кешпес кек, қайтпас ызғармен түйіп алыпты.

Жау қолы жолында кездескеннің бәрін жұлып тастағысы келгендей, от пен окты аямай төгіп, қалаға төнді. Аяусыз бүлдіріп, мағнасыз қыйратып, кекке булығып келеді.

Көрінген бұтаны бойтаса жасап, қалаға қарай жалғыз әйел келе жатыр. Түп ізі — қалың орман, мензегені осы қала сыяқты. Жауған окты елемей, өлім хаупін ескермей келе жатқан ана еді ол. Өмір үшін сынға түссе,

ана жүрегі бүлк еткен бе! Әйел бұршақтай бораған оқ астына қарай кіріп келе жатыр. Бұл — аңраған ана Наталья еді.

Әр жерде топтанып отырған тойған кұзғындар «қашан ортамызға түсесің, жаназанды қашан оқыймыз?» дегендей, Наталья анаға тұнжырай қарасады.

— Түседі, түседі, түседі! — деп, кұйрығымен ым қағып сауысқан отыр.

Қалада қалған аз ғана халық түгел көтеріліп, өткен түні орманға жөнелгенде, әл үстінде жатқан немересі — Лидасын байғұс кемпір әкете алмап еді. Түн бойы ауыр сандырақ үстінде жатқан балапанының қасында болды да, қалада жалғыз қалғандарын сездірмеді. Енді міне, орманға орналасқан жұрттың із-тозын бір анықтап алып, Лиданың қасына қайтып келе жатыр.

Лиданың өз шешесі мұғалліма, жаздан бері партизандар ішінде жүр. Лида өз шешесін көрмегелі алты айдап асты да, содан бері әжесінің қолында еді.

Наталья ана — күні кеше ғана сүзек пен немістерді өзінше салыстырып кеп:

— Бірі суыққа ұрындырсам-ақ алмай қоймайтын ауру да, енді бірі — тегі адам баласы ғой... — деп, Лиданы қозғай алмаған.

Енді бүгін ана жүрегі екінші байлам жасады. Өлсе, аурудан өлсін, адамнан айуан шыққанын көрмесін деп, әл үстінде жатқан балапанын орманға әкеткелі келеді.

— Мас өгіздер әл үстінде екен, бала екен деуді білмей жүрсе... — деп ойлай бастайды да, оның әр жағына үңіле бастаса ана жүрегі дір қағып кетеді. Қала лапылдап жанып жатыр. Қала басына қара жамылғандай, қара түтіннің астындағы, қайғылы бір күні еді. Күнінде неше көрісіп, неше рет сыр ақтарысатын жақын жандардың жанып жатқан ұясын көргенде, ана жүрегіне қорғасын кұйылып бара жатқандай сезілді.

Ауру Лида мектеп үйінде қалған. Мектеп әзір аман екен. Наталья аяғын әрең басып, мектеп қорасына кіре бергенде, ертеректе снаряд қазып кеткен ұнғыға әлде нені көміп жатқан екі адамды көрді. Партизандар екенін де таныды, олардың не істеп жатқандарын да түсінді. Қаладағы үлкен үйлерді, керек боп қалса, көкке ұшыруға

әзірлеп қоятынын, Наталья талай көрген де, естіген де еді. Мектеп астын дәріге толтырып, от беретін сымның ұшын ұнғыға көміп жатыр.

— Ей, тоқтандар... Мектепте менің, бөбегім жатыр... — деп, Наталья, тез-тез басып барып, мектептің есігін ашты.

— Ақырын, ана! — деді, екеудің біреуі, Натальяның кім екенін танығаннан кейін. Керегі болып қалмаса, бүлдірмейтінімізді білмейтін бе едің? Қорықпа, мүмкін, немістер кішкентай қаланы менсініп тоқтамас та... Бара бер пәтеріңе... Бірақ, бұл жерден аулағырақ жүрерсің. Әсіресе, от жақындап жүрмесін.

— Е, мен бір түк көрмеген меңіреу ме едім, сонша! Он сегізінші жылы талай көпірді өзім де қыйратысқамын. Ол сендер ғана білетін өнер емес шығар!—деп, кемпір мектептің есігін ашып, өз бөлмесінің есігін аз ғана ашып тыңдай қалып еді, Лида тағы да сандырақтап сөйлеп жатыр екен:

— Мама, мына түрінде көзің мен мұрныңнан басқаның бәрі бөтен, бәрі бөтен... Әжем түгіл мен әрең таныдым... Мама, сен қараңғы түндерде орман ішінде жүргенде, нағып қорықпайсың?.. Түнде жыйналысқа баратын болсаң, мені ерте жүретінің есінде ме, мама! Қорықпайды деп әжемді айт... Ол түн ішінде қараңғы моншаға да жалғыз кіріп шыға алады, — деп, Лида ақырын ғана жымыйып, шешесі алдында тұрғандай қолын соза беріп еді, әлсіз қолы сылқ етіп түсіп кетті. Өз шешесі әлде қайда, алыс ормандарда жортуылда жүрсе, әжесі есіктен қарап жылап тұр еді.

— Иә, балапаным, шешенді сағынатын уақытың да болды, кұлыным, — деп, Наталья немересінің ыстық басына қолын салғанда, кемпір жүрегінде қызғаныш қытығы да бар еді.

Лида әрең деп көзін бір ашты да, мейрімді ана қасында екенін аңғарғандай болды. Бірақ, әлгі сандырақ енді әже сыйпатына ауысып:

— Ой, мама, сен қалай қартайып кеткесің... — деп қалды да, ұялған кескінмен әжесіне қарай бір ығысып қойды. Суық үйде, суық күндерде, ең жылы, ең жұмсақ құшақ осы әжесінің құшағы болатын. Буындары бұлтыған кәрі қол өте жұмсақ тиеді де, буалдыр тартқан

таныс көздері мейрім жылылығын төгеді. Лида қайта қалғып кетті.

Зеңбірек дауысы жақындап қалды. Наталья Лиданы срап-шымқап енді көтеріп қолына ала берем дегенде, жақын жерде ғана жарылған снарядтан мектеп үйі қатты сілкініп қалды да, Лида қолынан түсіп кетті. Кемпірдің өзі де құлап қалды. Үй төбесіне әлденелер сатырсұтыр етіп түсіп жатыр.

Кемпір жүгіріп далаға шығып еді, жау снаряды қаланың қасиетті бір белгісін аспанға атқан екен. Мектеп қасындағы алаңда бірге жерленген он тоғыз большевиктің ескерткіші бар еді, соны қыйратыпты. Ол молада Натальяның ері Степан да бар. Оларды он сегізінші жылы тағы осы немістер атып кеткен болатын. Жүрекке салған сол дақ аз болғандай, бүгін, міне, сол қадірлі ескерткішті жоқ қылды.

Қадай салған қанжар дәл жүрегіне қадалғандай, Наталья отыра кетті, соғысып та, соққы беріп те көрген елдің қызы мұндай тағылықты есіткен емес-ті. Кешеден бері бос қалған қаланы неге осынша талқандай береді, ана жүрегінің ұға алмай тұрғаны да осы ғана.

— Есерлік пе, еселеп өскен қандастық па?

Ескерткіштен мектеп төбесіне келіп түскен ағаш пен тастар — «Бұл қорлықты ұмытпа, Наташа!» деп жатқан Степанның дауысындай, ана жүрегіне шаншыла қадалады. Ана бойына он сегізінші жылдардың ашуы қайта жыйналып, тамыр-тамырын ыстық қан қуалай жөнелгендей болады.

— Наташа, саспа! Ал, Наташа, төк оқты! — деп тұратын сонау күндер бүгін бір сағат қана қолына түсер ме еді, әттең...

Кәрі көздер сол алыс күндердің бір айқасын көріп тұрғандай, әлде қайда қарап қадалып қалып еді, неміс танкілері де қалаға кіріп келеді екен. Лезде қаланың барлық көшесі танкі мен машинаға, сұр киінген әскерге толды. Қалада үш шақырымға созылған бір-ақ ұзын көше бар еді. Соны өрлей ағылған жау қолы үйме-жүйме болып, үйіліп келеді.

Мектеп қорасына да танкілер тола бастады. Темір жамылған, ажал таңбасың маңдайына басып алған машинадан екі адам шыға келді де, Натальяны көріп:

— Қолыңды көтер! — деді, Наталья қозғалған жоқ. Кемпірді именбей тіпті, уялмай балағаттап болғасын:

— Мынау мектеп мина төгіп қойған үй болар. Алдымен осы кемпірдің өзі кірсін! — деп, Натальяны алдарына салып, мектептің есігін ашқызды.

Наталья есікті еркін ашып, қатты жауып жүріп, мектептің бар бөлмелерін аралатып шығарды. Ең аяғында өз бөлмесіне кірді де, ауру немересін қорғаштай тұра қалып:

— Көріп болдыңдар... Енді кіре беріңдер! — деді.

Немістер жүрегі де орнына түскендей. Жалғыз қалған кемпірдің неліктен қалғаны да түсінікті сыяқтанды: ауру бала нарттай жанып жатыр. Сонда да Лиданың көрпесін бір жұлып алып, арық денені бір жаланаштап көрмей сенген жоқ.

Бұл үйде өз адамдары тұрса, бұл манда қауып та жоқ болу керек дескен ойға келді білем, мектеп іші адамға толып кетті. Бұл елдің мектепті қадірлейтінін жақсы білетін немістер, бұл қаладағы ең қауіпсіз жер осы болар деп ұйғарды.

Мектеп коридорында тағалы аттар жортып жүргендей... Лида бір мезгілде көзін ашып:

— Бұл не, әлде бүгін оқу бастала ма? — деп сұрады мұнайып отырған әжесінен.

— Иә, күнім... басталатын болар...

Есіктерге қарауыл қойылып, қолдар шекеге сарт-сұрт баруына қарағанда, бұл үйге орналасып жатқандар — офицерлер екені де айқын еді.

Фашистер әлде нені айтып, арсаландап Наталья бөлмесіне де кіріп келеді де, көп кідіре алмай шығып кетеді. Әлде аурудан ығыса ма, әлде балапанын қорып отырған ұя басар — анадан тайқый ма, әйтеуір, тұрақтай алмайды. Басқа бөлмелерде айғырлар оқырағандай, бұқалар өкіргендей болады.

— Мына бір еврейдің күрт көзін! — деген әмір берілгенде, ақ гипстен жасалған Пушкин мүсіні терезеден атып шықты. «Ескі салтты, өткен ғасырлардың тағы адамдары» саналып, талай ақ сақалды, ақ бас дана карттардың суреттері жұлынып жатыр.

Ақ кірпіктерін сүзе, бояусыз көзі мөліе қараған неміс офицері Наталья бөлмесіне кіріп келіп:

— Мадам, ауру баланызды алыңыз да, бөлмені босатыңыз. Сізге мұнда тұруға болмайды, — деді, көрден шыққандай суық үнмен.

— Түн ішінде қайда барам? Барлық үйлерге де сіздің адамдар толып болды емес пе... Ауру баланың жайын көріп тұрсың ғой, — деді кемпір, қызғылт көздерінен қызыл ұшқын шашып.

— Қайда барарыңды өзің білесің. Біз сендерге пәтер тауып беруге келген жоқ шығармыз деп ойлаймын. Бұл ақырғы сөз!

— Көшеге шыға бергенде, күзетшілерің ғой атып салады?

— Мүмкін, атып салар. Күзетшіге мен жауапты да емеспін. Бірақ, сізді офицер атады екен деп үміттенбелісің... Ол хұрмет көрсетілмес сізге... Атса, бәрібір, солдат атады.

Бұлармен сөзге келіп, түсінісуге, рахым күтуге болмайтынын жақсы білетін ана, Лиданы қайтадан орап-байлап, көтеріп алды да, мектептен шықты.

Қала өрт кұшағында. Мектеп қорасы да, көшелер де лық толы жау әскері. Сықырлаған, қаршылдаған, күркілдеген танкілер отын сөндірмей, үйір-үйір болып тұр. Қай жағына қарасаң да, өлім орағын көресің, қай үн кұлағыңа келсе де, — ол өлім үні сыяқты.

Неміс солдаттары мектеп сарайларын қыйратып, от жағып, ас жылытып жатыр. Ақырын аяндап, баласын кұшақтай көтеріп, ана солардың қасына келді.

— Мен бәріне де анамын ғой, балалар. Өз балам мынау, әл үстінде... Таң атқанша оттарына жылынайын. Рұхсат етіңдер... — деді.

Солдаттар «солдат» сөзін айтып, оған «жұқпалы дерт» дегенді қосты. Мектеп қорасында он шақты жерге от жаққан солдаттардың бір тобы да маңына жуытқан жоқ. Ана жүрегіндегі ақтық кесім алынып та калды!

Наталья қарға кеудесінен кіріп отыра қалған Толстой мүсінін көрді. Қалың кабақтың астынан түйіле қараған шүңірек көздер әлде нені айтып, әмір етіп тұрғандай «Анна»ны бастарда жазған «егер кегім алынса!» деген сөздері еске түседі.

— Егер кегім алынса!..

Лиданы манағы өзі көрген ұңғының қабағына қый-сайтты да, кемпір сүйретіліп барып сарай жақтан бір-екі тақтай алып келді. Ұзын тақтайдың бірін солдаттардың отына өз қолынан тұтатып алып, ұңғының шетіне от жаға бастады.

Ку тақтайлар сыртылдап, гуілдеп тез жанып кетті. Қараңғылық қоюланып, от айналасындағы солдаттар өздерінен басқаны көрмейтіндей кез болып келеді. Сол кезде:

— Манағы от түсіп жүрмесін деген жерің осы еді-ау... — деп, кемпір отын солай қарай бір ысырып қойды.

Мектеп үйінің әр бөлмесінен жарық жылтылдап, мас әндер естіле бастады. Наталья отын тағы бір ысырып қойып, бар тақтайды отқа тастап, жіберді де, Лиданы көтеріп алып, мектеп бақшасының түкпіріне қарай жылыса жөнелді.

Әлде от жетпей жатыр ма, әлде манағылар ойнап айтты ма, Наталья бақшаға жеткенше, ешбір апат белгісі білінген жоқ.

— Орнынан жаңылған екем ғой. Қайтадан ондап жіберейін, — деп, Наталья мектепке қарай бұрылғанда, бір ғана гүрс етіп, мектеп үйі аспанға ұшты. Ұшқан бөренелер, қара бұйраланған от жалыны мектеп айналасын түгел жауып кетті. Баласын бауырына қыса түсіп, ер ана да қара түнге сүңгіп кеткендей жоқ болды...

1942.

А Қ Л И М А

— Апа! — деп басталыпты жауынгер хаты. Жалын атқан ыстық леп шыққан «Апа, апатайым!» деген сөздер дүние жүзіне айғай салып тұрғандай.

— Апатайым-ай, сағындым ғой, — дегеннен кейін тізіле қалған көп нокаттар ыршып түсіп домалап-домалап кеткен көз жасына ұқсайды.

Мүмкін, хатты алқынып отырып, асығып жазған адамның булығып келіп алқымға тірелген сағынышы ағытылып шығарға сөз таппай, түйіліп қалып, көп нокатқа айналған шығар! Мүмкін, анасын қатты сағынған баланың он беттік хат жазса да, бар айтары осы бір ғана «сағындым ғой» деген қуанышты күрсініс күйі болар.

Хатты алып тұрған Аклима апайдың да жан жайлауы бір ғана сағыныш күйіне лық толы жүретін еді. Майданға кеткелі бес жыл болған жалғыз ұлы Қасымнан екі жылдан бері хабар жоқ-ты. Сондықтан ана жүрегі жел үрлесе де ызындап тұратын қатты бұралған домбыра шегіндей әрбір нәзік үнге қосыла кететін.

Хатты оқып тұрған жаудыраған қой көзді, сұңғақ бойлы Нұрила «сағындым ғой» дегеннен кейінгі көп нокаттарға сүрініп кеткендей аз ғана кідіріп қалғанда, ана жүрегін бұрқ етіп бұзып шыққан ыстық ірі жас тамшылары стол үстіне тырс-тырс тамып кетті. Нұриланьң да жаңа ғана ашыла бастаған қызыл гүлдей үлбіреген қызыл еріндері дір қағып, биік ақ маңдайы қызара қалып еді.

Үзілуге айналған үмітін қайта бір жалғап жіберу үшін келген хатты қолына алғанда, Ақлима апай «балаңнан» дегеннен баскасын байқаған да жоқ. Өз баласы Қасым туралы келген қара қағаз сандық түбінде жатса да, мәңгі үзілмес ана үміті — «балаң міне тірі табылды!» деп, торғайдай шырылдады. Жасқа толы көздерін көрші пәтердің террасасына жүгіріп шыға берген Нұрилага бір жалт еткізіп қалып, Ақлима:

— Нұркеш-жан, бері кел. — деді қолындағы хатты көрсетіп.

Соғыс кезінде бір тілекті адамдар бір ғана түн бірге түнеп шықса да, бірінің қуаныш-қайғысына бірі оп-анай ортақ болып қала береді. Осы пәтерде екі айдан бері көрші тұратын Ақлима мен Нұрила да көп сырларына ортақтасып кеткен жандар еді.

Биік өкшелі аксұр туфли киген әдемі аяқтарын террасаның аралық жақтауынан сылаң еткізіп бір-ақ ырғытты да, Нұрила дік етіп бері түсті. Нәзік қана қызғылтқа боялған ақ жүзі қуаныш сезінгендей, еркелеу күліп кеп, Ақлиманың қолындағы хатты алды.

— Қуаныш үстінде жылайтын болсаң, оқымаймын, — деп, әуелі Ақлимаға еріксіз бір езу тартқызып алып еді, енді міне, «сағындым ғой» дегенді оқығанда Нұриланың өз дауысы да қалтыраңқырап, аз ғана кідіріп қалды. Жұп-жұмыр аптақ мойнында көгілдір тартып тұрған екі күре тамырдың да лып-лып сокқаны көрініп тұр. Өзегінен өтердей тіктеу қарайтын көздерінің жанары жасқа шыланып барады. Әр саламен акса да әлде қайда түйісіп қалатын өзен суындай, екі көңілдің төркіндес бір мұны тоғысқалы келе жатқан сыяқты. Дәл осы жерде екі әйелдің жүрегі де домбыраның екі шегіндей екі түрлі бұралса да бір күйге келіп, бір күйге қосылып тұр еді.

Хаттың бас жағы биік өрден тар ғана арнамен, апар-топар тік құлап түскен тау суындай, түйдек айтылған сағыныш күйі екен. Не, акын айта алар, не болмаса, күйші ғана жеткізе алар мөлдір таза, тұнық сыр. Бұл күйді Нұриланың өзі де дауысын шығарып оқуға шыдай алмай, көз жүгіртіп қана өтті.

Одан арғы жағы ағын су жайылмасына жеткендей, кең жайылып, тыныш аққандай екен, Нұрила осы бір тұсынан бастап кетті:

— Апа, сені Қарағандыдан тапқаныма әрі қуандым әрі қыйналдым. — депті жауынгер. — Осы хатты жазар жазбасымның өзі бір ауыр сын болды. «Ақадыр» да кездестіргім келіп, әуелгі хатымды сонда жіберіп едім Қарағандыдан қозғалмаған екесін...

— «Ақадыр» несі?—деп, Ақлиманың танданып қалғанын Нұрила абайламады да, хатты оқый берді:

— Неге дейсің ғой, апа, бұл жерде. Оған кейінірек оралармын, әуелі аздап есеп берейін.

Құлағы хатта бөлсе да, екі көзі Нұриланың жүз құбылыстарын бақылап тұрған Ақлиманың әлі айқын бояуларынан айрылмаған қайратты қара көздерінде «неге?» деген сұраудың тұрғаны да рас еді. Күдікті бір ой толқып келіп көз жиектеріне соққандай, көздері кең ашылып кетті де, ақсұрлау жүзі қуаң тарта қалды.

— Мен бұл соғыста қырық екі мың тоғыз жүз қырық тоғыз километр жер жүрдім, апа. Кейін оралармын дегенімнің жауабы да сол қырық тоғызыншы километрде жатыр... Умытпасам... тап сол күні сенің де қырық тоғызға толған күнің еді. Сол күңіңе арнап жазған хатым төңіректе келе жатқан. Бірақ, ол хатты сен де алған жоқсың, өзімде де жоқ...

— Байғұс бала менің қырық төртке бейіт толатынымды ұмытқаны-ау... — деп қалды Ақлима. Мұнысы күдігі ме, әлде, жасын артық айтқанды ұнатпағаны ма ол арасын Нұрила тағы аңғарған жоқ. Оның құлағына алыстан бір таныс үн келе баспағандай, өзгеге ойы бұрыла алмайтын халде еді.

— Бұл онша ұзақ та жол емес, апа: өзіміздің облысты он айналғандай-ақ, — депті жауынгер. — Екінші, сонша жер жүрсем де Берлинге жете алғаным жоқ. Үшінші: бұған поезбен жүргенім, ауада ұшқаным, танкімен жүргенім, ілгері жүргенім, кейін жүргенім бәрі қосылады. Арман сол соңғы қырық тоғызыншы километрден асырмағанымда ғой! — дегеннен кейін жауынгердің өкінішті бір күрсінгені де естіліп тұрғандай еді.

Нұрила да күрсініп қалды. Сол күрсініс Ақлиманы ойына келе қалған күдіктерін жауып та кетті.

— Апа, қуаныш-қайғыға бірдей берік, ер болатың едің. Енді сол қырық тоғызыншы километрге оралайың. Мен сенен тудым ғой, сен де іркілмей ере бер, — деп

жауынгер бір сүйеніш айтқан жерінде, Ақлима апай бар күдігін ұмытып:

— Кұлыным, қарғам, Қасым-жаным! — деп қалды.

— Түн еді, апа. Үшінші түн еді. Күндізгі көп атыстан көтерілген көкала туманның иісі әлі арылған жоқ-ты. Бұл түн менің ең соңғы көрген дүнием болғандықтан көп нәрселер әлі көз алдымда тұрады. Бұлытты тымық түнде шығыс жақ бетте ғана біраз жұлдыздар айқын жарқырап тұрды. Етектен көтерілген қорғасындай ауыр сезілген қара бұлыт түнгі аласа аспанның уық қатарынан асып, не тарамай, не шөкпей, өзеннің немістер жақ бетін қараңғылық дүниесіндей түнертіп әкетіп еді. Сол қараңғылық немістер жақтан ауды ма, жоқ па, мен оны білмеймін. Мен көрген соңғы сурет осы болатын.

Кейде қара түннің қарны жарылып кеткендей «бырқырқыр» етіп қалады да, кейде түннің шегі салбырап түсіп келе жатқандай, қызылды-жасылды ағып жүрген октар көрінеді.

— Үшінші түн еді дедім ғой, апа. Өзеннен өту үшін үш күн, екі түн арпалысып, арғы жағаға иек арта алмай тұрғамыз. Арғы бет от белбеу, оқ топанымен қоршаулы тұрғандай аяқ салғызбайды. Оқ бораны өзен бетін жүндей түтіп тұр. Немістердің іргесін осы арадан бір көтеріп тастасақ, әр жағында қыйын-қыстау жоқ сыяқтанады. Жауынгер үшін заң сол апа: ең бері тұрған қауіппен есептесесің, оның әр жағында ылғый үміт дүниесі жатады.

— Әлі есімде, кең жаурынды, сом денелі, қараңғы түнде күндізгіден гөрі де ірі көрінген дивизия командирі полковник Ремизов танкистер арасына келді. Қазықтай қатып, сымдай тартылып тұра қалған танкистермен салқын амандасып, баяу аяңдап өте берді. Тықыршу барлығы, жаңа бір бұйрық белгілері полковниктің қасындағы офицерлердің ұршықтай үйірілген жыйнақы қозғалыстарынан-ақ көрініп тұр. Полковник кейін оралғанда, аяғын ширақ басып келіп қарсы алдымызға тұра қалды да:

— Бар мағнасында ерікті түрде, бар мағнасында ешкімге борыш ете алмайтын бір ауыз сөзім бар, жолдас-тық сөзім, — деді. — Орындаған адамдарға ерлік те, атақ та, бақ та әперем деп уәде ете алмаймын. Ол өздерінде жеткілікті. Бірақ, қалай ойлайсындар? Арғы

бетке өтіп, бекініп аларлық уақыт болды ма, жоқ па? — деп бетімізге үңілгенде, мен жүрегімнің түбіне дейін көріп тұр-ау деп ойлап қалдым. Содан соң біз қайтарар жауапты өзі айтты:

— Білемін, өтіп кетті, алдақашан өтіп кетті, кешіктік, дейсіңдер, — деді. Ешбір сөздің ұшын найзадай, түбірін томардай етпей, жай салмақпен айтты.

Солдаттың күнде еститін қатал әмірден гөрі осындай бір жолдастық сөзді сағынатын күндері болады. Ата-анасын, дос-жаранын сағынып жүретін жандар осындай бір сөз естігенде, сол ата-ана, дос-жаранның үнін естігендей болады.

Әр жағы ұзақ әңгіме, сол жерде бес танкист өзеннен танкімен өтіп, арғы кабакқа бекінуге уәде бердік.

Әлі есімде, бес танкінің командирі үнсіз ғана танкімізге келе жатырмыз. Танкіні тас бекітіп жауып алып, судың астымен өзеннің әр жағына өтпекпіз. Су астында тор да бар, ор да бар, темір тұзақ, қоршаулар да бар. Су астын тексеріп шыққан барлаушылар бұл қауіптердің барын жасырған да жоқ. Бірақ, сол қауіптердің ара-арасымен өтуге де болады. Өзенге тік түсіп, он метр жүргесін, сол жаққа бұрылып, он бес метр жүріп барып, қыйғаштап кабакқа асылуымыз керек. Үнсіз ойымыз осыны есептеп келе жатыр. Көзсіз ерлік емес, көзді ерлік керек, соны ойлап келеміз. Су астындағы шытырман торды көз алдымызға әкеліп, ара-арасынан жол іздеп келеміз. Кедергісіз өтіп кетсек, танкінің ішіндегі ауа тұншықпауға жетеді де, ол екі ара танкінің іші суға да толып кете алмайды. Елеулі бір кедергіге ұшырап, не ілгері, не кейін кете алмай тұрып қалсақ, қоржынауға түскен балықтай боламыз. Ой қайта-қайта осыны есептейді.

Білекті үзгендей қатты қысып қол алысып жатқанда өзен бетіне тағы бір қарасам, әлі жүн-жүн екен. Біздің әскерлер өзеннен түнде өте ме деп қауіптеніп, немістер оқ боранын әлсіретпей тұр. Үнсіз ғана темір кебежемізге кірдік.

— Апа, көріспесек, қош бол! — дедім ішімнен. Жоқ, апа, жоқ! Атыңды аузыма алдым да қош бол дегенді айтқан жоқпын. Қоштас деген құрғыр ой неше рет келіп, қыйпақтап қасымнан кетпей қойса да, айтқан жоқпын. Айтқызым деп ол кетті, айтқан жоқпын деп мен қалдым...

Тап осы бір ойланып үлгірмес, көзі ілеспес, қас қаққандай бір сәтте сездім — жарық дүниеде қоштасарым да көп екен. Қоштасуға ешқайсыңды қыя алмадым. Ешқайсыңды деймін-ау! Қарағандының үздіксіз ағылып жататын көмір тасыйтын поездарының түтінін де қыя алмадым қоштасуға.

Жоғарыда ескерткен хатты да арғы беттен жібергім келіп, ала кеттім. Аяғына «денім сау, аманмын» дегенді ертенгі күннің атымен тағы бір жазғым келді. Бүгінгі күн мен ертенгі күннің арасында канша ұзақ, қандай қызықты өмір жатады, апа...

Үзіп-үзіп айтылса да ұзақ бір жыр естілгендей болып, өңдері бұзылып, ажары сына қалған әйелдер біріне бірі қарай алмай қалысып еді. Қызарып кеткен мұрындардың қайсысын қыр мұрын, қайсысын қайқы мұрын деуін де қыйын болып қалған екен. Маңдайдан биік қайырып, жуан өріп, желкесіне бостау жыя салған қолаң сарғылт шашы Нұриланың жұмыр мойнын төмен иіп әкетіпті.

— Сен де бос екесің ғой, — деп Аклима Нұриланы жұбатқан болады.

— Осындай баласы бар адам жылай ма екен, — деп Нұрила езу тартқан болады. Көздері кездесе алмайды...

Өрең дегенде дауысының дірілін тоқтатып, Нұрила хаттың аяқ жағын оқып кетті:

— Жер бетінде зіркілдеп, құлағыңды тұндыратын ауыр танкі су астында құмыққан, тұмшаланған, тұйық үнмен ғана келеді. Біресе артқы жағы, біресе алдыңғы жағы қайқаң қағып, өзен түбінің май батпағын жұмсақ қана есіп келе жатқаны сезіледі. Өзге дүниеде үн жоқ...

— Бұрылма! Тура тарт! Енді солға қарай! Болды, болды! Енді тік тарт! Ал. оңға бұрыл! — деп, дамылсыз қыпылық қағып, қарсы алдымда құбланама тұр. Қасымдағы үш жолдасымның көздері де осы бір көбелек қанатының қыпылығындай ғана үмітке қадалып қалыпты. Әр метрді тұтамдап есептеп келсеміз! Қауіп қасынан сүйкене өтіп, сүйемдей жерден аман қалуымыз керек. Екі минут... Екі жарым.... екі, қырық... екі, қырық бір... екі, қырық екі... екі, қырық үш... Минут пен минуттың арасы дүниені шыр айналғандай ұзақ жол екенін сағат бетінен бірінші рет сонда көрдім. Танкінің іші көк буалдыр тартып, ішке тартқан деміңнен жылыбыскы иісі келе бастады. Тізеге

жақындап су да келіп қалыпты. Өңің емес, түсінде әлде неменеге малтығып, қозғалыс-қыймылың өнімсіз, ділгір бір халге түскендейсің.

Бір кезде танкінің ішіне кірген су кейін лықсып, кеу демізге дейін бір жайдан өтті де, қор-қор үйіріліп, астыңғы есік-тесіктерден кұлай бастады.

Менің алдымда бір, артымда үш танкі бар-ды. Олардың нешеуі қырға шығып, нешеуі шыға алмағанын мен осы күнге дейін білмеймін. Өз танкімнің төс-табаны түгел жерге тиген соң, айдап ілгері кеттім.

Анда-санда айналам бір жарқ етіп, дүние бір еле беріп қалады. Талқандалған сым бөгеттер, істік арандар үрпніскен неміс солдаттары көрініп қалады. Төбемізде бұршақ жауғандай тырс-тырс етеді. От ішіне кіріп кетіп піз...

Зеңбірекшім Петр Чернов манадан бері атып келеді. Бет-аузын екі білегімен кезек-кезек сүртіп тастап, тез-тез атады. Бұрышта, аузы бір дамыл таппай, рацияда Сорокин Николай отыр. Бір қаңғырған снаряд келіп, танкімізді маңдайдан бір нұқып қалды білем, ап-ауыр танкім селк ете түсті. Танкіні жүргізуші Рахымжан Сарбасов жапырыла жөнелген неміс солдаттарын тауықтай тапап жіңішке траншеяны бір езгілеп өткенде маған бір қарап қойды. Қысық кара көздері жылт-жылт етеді.

— Жаяу әскерлер өтіп пе? — деп сұрадым Сорокиннен. Ол басын шайқады. Иә, өтер уақыт болған жоқ әлі неге сұрағанымды өзім ғана білем...

Өзеннен өткелі он километр жүрдік. — Кырық екі мың тоғыз жүз кырық тоғыз километр, дедім ішімнен. Сенің кырық тоғызға толған күнің тағы бір есіме түсіп төс калтамда келе жатқан хатты кеудеме карай қысы қойдым.

Петр Чернов бірдеме айтайын деп, басын маған кара бұра бергенде, бүйірден келіп соккан оқ он жақ колы жұлып әкетті. Мен мұрнымды баса калдым — суық бі нәрсе қарып әкеткендей болды.

— Жаяу әскердің үлкен бір тобы өзеннен өтіп жатыр. Алды бергі қабаққа ілікті дейді, — деп, Сорокин маға баяндай берді де, — сіз мұрыннан айрылсаңыз керек... — деп аяқтады сөзін. Мен оған Черновты нұскадым. Черновтың ауырсынғаны енді ғана бетіне шыға бастап ед

Бұл жек кернеп, ашу шеңберінен шыққан кез еді. Танкінің бойындағы бар күдіретін бұршақтай боратқым келгенін жақсы білемін. Танкінің іші гүр етіп жана жөнелгенін де білемін. Қап, қалтамдағы хатым жанып кетеді-ау, бекер жөнелтіп жібермеген екем деп ойлағанымды да білемін. Шашым, бет-аузым, үсті-басым жана жөнелгенде мұрынды тастай беріп, басы-көзімді түгел уқалай бастағанымды да білемін. Қозғала бергенде екі аяғым орнынан табылмай, құлап түскенімді де білемін. Оның ар жағын алты ай он күннен кейін ғана түсіндім...

Хатты тұра кеп тұрып оқып бастаған Нұриланың тізелері бүгіліп құлай берді де, қабырғаға сүйеніп барып әрең оналды. Ақлимада сүйемел боларлық та жай жоқ еді. Жаралы жүректер ұйып қана, төмен тартып бара жатыр. Әлде не алқымға тығылып, жұтындырмайды да.

Террасаның алдында ойнап жүрген екі бала келді. Екеуі де мектепке бүгін бірінші рет барып қайтып келе жатқан балалар еді. Қара домалақ, қазақ балалары. Бірінің басында майданнан қайтқан әкесінің тайпақ пилоткасы, біреуі жалаңбас.

— Мен енді немістерді қалай ұру керек екенін білемін! Әкемнен естідім, — деді сұр пилоткалы бала, — әуелі былай ту сыртына шығып аласың да, сонсоң былай, желкеден келіп пересің...

Содан кейін қасындағы баланы «пергісі» келіп, жұдырығын сілтеп қалғанда, ана бала жалтарып кетті де, сұр пилоткалы бала өзі ұшып кетті. Қоржынындағы кітаптары да шашылып қалды. Жалаңбас бала жалмажан сұр пилоткалы баланың кеудесіне мініп алып, аузын басып:

— Содан соң ол немістің аузын былай байлап алып, сүйреп әкетесің! — деп, жолдасын сүйрелей бастады.

Балалар ойыны Нұриланың ойын бөліп, көңілін сергітті ме, әлде, азап уын бір-ақ жұта салайын деді ме, әйтеуір хаттың аяқ жағын тез-тез оқып кетті.

— Ауызға ас құйылатынын, қолыма қол тиетінін көптен сезінетін едім, — депті жауынгер. — Бірақ, құлағым естімейді, көзім көрмейді, тілім сөйлемейді, бар денем мылқау, ойым еш нәрсені барлай алмайды.

Бірінші қуанғаным екі қолымның амандығын анық сезген күні еді. Мылқау жатқан дененен бірдеменің

аман табылғанын білу үлкен қуаныш екен. Он саусақ түп-түгел екен! Бірін бірі бүгін ғана танығандай, айма-ласып, амандасып жатқан үстінде есімді жыйдым. Өзара амандық-саулық сұрасып болған соң, сол қолым сұпсуық, тырбыйған қабырғаларды түгендей өтіп жүрек тұсына барды. Енді екі қол бірін бірі сүйемелдеп бас жаққа бара жатыр. Бас жақтан тас қып таңып тастаған шүберектен басқа ешнәрсе таба алмай, мұрнымды іздеп еді, өз орнында о да жоқ екен. Баяғы мұрын тұратын жерге ып-ыстық қорғасын құйып қойғандай.

Екінші қуанғаным, ернім мен тістерім түгел екен. Екі қол еріннің есебіне жете алмай жатқандай, кезек-кезек түгендейді. Қалжыңдасқысы келгендей, ақырын ғана шымшып та қояды.

Сол жақ балтырым ұйығандай болады да, оң аяғымның бас бармағы дуылдап қышып жатыр. Енді қолдар әрең сырғып, солай қарай кетіп барады. Әуелі қышыған бақайымды қасып жіберейін деп, оң қолым төмен барып еді, кесілген бөрененің молтақ басындай бірдемеге кездесіп әр жағынан ешнәрсе таба алмады.

Енді бір кезде манағы өзеннен өткелі қанша уақыт болғанын білгім келіп жатты. Білегімде сағатым жоқ екен... Одан соң қайда екенімді білгім келді. Әлі сол түн сыяқты, көп түс көріп, қатты ұйқтап ояңғандаймын. Таңдандырып жатқан, майданда болмайтын жұмсақ төсек пен тарсыл-гүрсілсіз тыныштық қана еді.

Тағы бір кезде басымды қайта таңып жатқан үстінде есімді жыйдым. Ыңғайлы бір қолдар бас жағымда зыр жүгіріп жүр.

— Уақыт қанша? — деп сұрадым. Ешкім жауап бермеді.

Күңгір дауыс құлағыма келеді, бірақ маған жауап қайтарған ешкім жоқ. Мен қайталап сұрадым. Дауысым шықпағаны енді есіме түсіп, қолымды көтердім.

— Сіз қыйналмаңыз... Енді катерден кұтылдыңыз... Қазір Саратов қаласындасыз... Енді бір-екі айда жүгіріп кететін боласыз! — деді күңгірт естілген қоңыр дауыс. Екі рет қайталап айтты.

Бұл манағы өзеннен өткеннен кейін алты ай он күннен кейін екен. Маған әлі манағы болып жатқан уақытқа әлде қашан баяғыға айналыпты. Мен оны кейін білдім.

Апа! Міне, одан бері де жыл жарымға таянып қалды. Мен өзіме өзім келгелі де жарты жылға жақын уақыт өтіпті. Енді қазіргі қалпымды жазып көрейін... Екі аяқ, жоқ, кесілген томардаймын. Көздер енді ғана айқындалып келеді. Бет-аузым қара кожыр шормақтай болу керек. Оны қолыммен сыйпалап қана шамалаймын. Қабырғадан шеміршек алып, қоң теріммен тыстатып, мұрын жасатып алдым. Бұрынғы қалпына келіп қалған осы мұрным көрінеді. Бұл хатты жазар-жазбасымды біле алмай қыйналдым дегендегім, осы жайларды жазудан қысылатыным еді. Жолдастар, достар бар еді. Түрімді көргенде ең болмаса бір шошынып қалмасын дейтін жандар бар еді... Енді міне, түгел жазуға тура келді.

Апа, хаттың өзі көңіл көтерері аздау болып шықты білем. Бірақ, қу-толғай мүгедек екен деп қалма! Екі көзім айқындалып келеді дедім ғой. Ол дүние мен арамыздағы ең үлкен серік. Екі қолым сау. Кеудем толы кеңес сыяқты. Алдыма қағаз, қолыма қалам алар күнге жетсем, дүние үлесінен маған тигені мынау-ақ дейтін емеспін!

О! Бұ да бір үлкен өмір ғой, апа! Мен бүкіл Отан соғысының тұсында бір-ақ түрлі әнге қосып, бір-ақ ауыз өлең айтып жүрдім. Ол қай ән, қандай өлең екенін осы күнге дейін білмеймін. Әнін де, сөздерін де жаттап ала алғаным жоқ. Әр ыңылдағанда жаңа бір ән, жаңа бір өлең түсті ме ауыма, оны да білмеймін. Ол түгіл, қандай уақыттарда айтқанымды да есіме түсіре алмаймын. Бірақ, ылғый бір әнге салып жүретінімді жақсы білемін. Сол әніме салсам-ақ, шалқар теңіз үстінде келе жатқандай, не болмаса, тау қыясында тұрғандай сезетін едім өзімді. Ашу, азап, қайғы, мұң, қорқу-қобалжу, мою дегендер есіме де келген емес. Сол әнім кеудеме қайта ұялап, өсіп келеді. Қөп көк қанат балапанның талпынғанын, ұшқысы келетінін сезем. Ұшар кезі жақын сыяқты.

Қазір, апа, курорттамын. Аяқ жасату үшін кесілген сүйектерді шынықтыруға балшыққа түсіп жатырмын. Қай күні хатың келсе, сол күні ұшамын Қарағандыға... Көріскенше асығып, құшағыңды сағынған балаң... Сапар.

— Сапар? Сапар деп пе? Тұу, жүрегім жаңа орнына түсті ғой! — дегенде Аклима апайдың, қуанып кеткендігі айқын еді. Өз баласы Қасым қаза тапты деген қағаз сандығында жатса да, мынау азапты көрген басқа біреу бо-

лып шықканы манадан жүдеп тұрған шеше көңіліне өмірінде бірінші рет естілген қуанышындай тиді.

Бірақ, Нұриланьң жүзі туған шешесі танымай қалғандай еді. Хаттын бар салмағы соған түскендей, кұба талдай майысып, жаншылып кетті. Әлгіде ғана сылаң қағып, сымдай шыйратылып тұрған сұлу тұлғалы жас денесі босап, көлең қағып күлімдеп келе жатқандай көгілдір гүл төккен күрең жібек көйлегі де укалана қалыпты. Аклимаға қарап қадалып қалған көздерінде наз да, таңдану да, кінәлеу де тұр.

— Өзі бір шешесімен сырласып өскен, шешесіне жан теңемейтін жігіт екен, — деді Аклима, өзіне өзі айтқан үнмен. Мұнысында барлық шешенің мәңгіден бері келе жатқан, мәңгіге дейін кете беретін кәрі арманымен бірге жаңағы орынсыз қуанғандығынан уялу да бар еді.

Нұрила Сапар деген жігітті бір-ақ рет көріп еді. Бұдан үш жыл бұрын Алматыда оқуын бітіріп, Қарағандыға келгенде, қазіргі Аклима тұратын бөлмеде Ұлбала деген қартаң әйел тұрады екен. Нұрила әуелі сол кісіге көрші болып еді.

Бір күні, түн ортасы кезінде жыйналыстан қайтып келе жатқанда қасынан жүгіріп өткен жалаңаш адамды көргенде, Нұрила шошынып қалып еді. Қарағандының түнгі аязында жалғыз трусимен кездескен адамды көргені осы. Нұрила жүгіре басып пәтеріне жеткенде, Ұлбала апайдың террасасында киініп жатқан жаңағы жігітті таныды. Ертеңіне қарсы қайырған қара шашты, қою кірпікті, еркек пішінді жас лейтенант террасадан түсіп бара жатқан Нұриланы көріп:

— Қарындас, өткен түні мен сізді шошытқан болсам керек. Кешіре көріңіз, — деді.

Осыдан басқа сөз сөйлескендері жоқ. Достық тілеп тұрған қара көздер қыз тұлғасына екі көше бойы қадалып тұрды да, көлденең көшеге бұрылған соң ғана қою кірпіктерін бір-ақ қакты.

Ол жігіттің аты Сапар екенін, сол күні жүріп кеткенін, Нұрила Ұлбала апайдан кейінірек естіді. Ұлбала қайтыс болғалы үш ай өтті де, қазір ол бөлмеде көмірші әйел Аклима тұрады. Нұриланың бар білетіні осы-ақ еді.

Әлде қайдан, алыстан келген жауынгер үні Аклимаға да жат естілген жоқ еді. Сыры көп, мол үн ана денесіне

түгел жайылып, билеп алғанша аз ғана уақыт керек еткен.

— Нұркеш, — деді Ақлима, — шешең мен деп шақырсам, кейін өз шешесі табылып қалып жүрер ме екен? Енді ұл тауып алсам, айрылғым келмейтінін түсінуің керек. Болмашы бір үміт қой, әйтпесе Қасым жанымның тірі еместігін білмейді деймісің! — деді.

Нұрила өзі білетін жайларды айтты. Аз көргенін ұзақ сырдай баяндады. Ақлиманың бар ұққаны — сонша ерлік істеген адамның шеше сағынып жатқандығы еді.

Сол сағатта Сапарды шақырған телеграмма да жөнелді.

Енді, міне, Ақлима апай көрінген жұртқа балам келе жатыр деп, күтіп отыр. Кесілген томардай мүгедек емес, қанатын кере сілтеп ақ ыйық, мұзбалағы ұшып келе жатқандай күтеді. Өз ұлының аты Қасым екенін ұмытып кеткендей, Сапар жаным келе жатыр деп, күтеді.

Қарағандыға келе жатқан әрбір самолет Ақлима апайға ұшып келе жатқан Сапардай көрінеді.

1944.

ТАЛПАҚ ТАНАУ

(Үзінді)

Сары атан такаббар болған себебі — ол ғасырлар бойы қазақ елінің тарихын арқалап, тербетіп келдім деп ойлайды. Тарихи еңбегім үшін мені «шаңырақ атан» деп атады, деп сенеді. Өзім де тарихи жануармын, жалқау, далада жалқау аяңдасам да қазақ тарихының ұйқысын бұзбай, арқамнан түсіріп алмай, атын жоғары ұстадым. Сондықтан қалай пандансам да иір-шыйыр бойыма жараса береді, дейді. Қазақ тарихының жүрісіне дейін өзінің балпаң ырғағына салып алдым, деп ұғынған сары атан, өзінен өзгені танығысы да келмейді... Арқадан Алтайға, Алтайдан Қытайға ғасырлар бойы арқалаған ағаш шаңырағын қазақ тарихының шаңырағы деп есептейді де, өзінің құрметті жануар екеніне таңданбайды. Тегінде бір елдің тарихына байланысты ат алғасын, такаббар болатын орны да бар. Жаз бойы жалпақ жайлауда жалқау басып, арқалап тасып жүргені тарих болып шықса, түйенің бұл пандығында не ерсілік бар?..

Сары атанның такаббар ойының дәлелдері де такаббар:

— Қазақ ең сұлуын «ботакөз», ең жүйрігін «бота тірсек» дейді. Бір елдің қол жетпес сұлуымен, жел жетпес жүйрігін теңеуге мені қалап алса, сірә, менде қандай олқылық болуы мүмкін?..

— «Боз інген» күйі деп тартқанда боз торғай шырлауын, бұлбұл сайрауын қояды. Қазақ елі қайдағы қажыған күндерінің зәрлі зарын төгіп, шерін ақтарғандай

болады. Азусыз, аз ғана ел азғын күндерінің аянышты қалдерін айта алатын мұнды күйді, зарлы үнді бізден тапқан. Алды жар, арты жау, қамалған ділгір ел, жау жетегінде жетіп бара жатқанда, шерлі жүрегін осы «Боз інген» күйімен босатқан. Шексіз қуанышы мен түпсіз қайғысын осы күй арқылы ғана жете айта алған...

— Жасыған жан болсын, қалжыраған халық болсын, ең жіңішке сезімдерін, біздің мойынға артуының өзі басқа жануарлардан бір мойнымыз артық тұрғанын дәлелдейді, — деп сенеді сары атан.

Мұнысы құрғақ даукестік те емес секілді. «Боз інген» күйін толғауын толтырып, еңкелектетіп келіп еңіреткенде, тындаушылар бір күрсінбей қойған емес. «Боз інген» әркімнің шерлі шектерін шертіп, қан қатқан жүрегін босатып жатқан секілденеді. Су ағуын, жел соғуын тоқтатып, даланың қайғылы мұңын талай тындағаны рас.

«Боз інген» ен жайлауға еркін шығып алып, құлдырап барып жоғалып бара жатқанда тындаушылар:

— Жарықтық, есті мал ғой!.. десетін. Оның үстіне сары атан өзінде бір ұлттық белгісі барлығына да шүбесіз қарайды. Өзге малдан көрі көнбіс, ерінбейтін еңбекші, бейғам болғандығын осыған байланыстырады.

— Қаратаудан көшінді көшірмедім бе? Қарағандының көмірін, Қарсақпайдың сұр тасын тасымадым ба мен? Түрксібті салыспадым ба? Бірінші тракторды ауылға сүйреп әкеліспедім бе мен? Қазір қай жұмысыңнан бас тартып отырмын, — деген секілді, айта берсе, толып жатқан дәлелі бар.

— Шөлейтте, құмда отсыз-сусыз ербендеп жүре беретін мен емес пе едім? — дейді сары атан.

Есіз жайлауды ерсіл-қарсыл кесіп жүретін сары атан, осындай еңбектерін айтып, жазушы Н. Тихоновтың «түйе аң» дегеніне танданады...

Ал, енді сары атанның арбасында іркілдеп жатқан екі үлкен шошқа түк ойламастан келе жатыр. Бауырындағы төрт торайы, анасының болжыраған боз емшектерін қомағайлана түрткілеуден басқа ешнәрседен қабары жоқ. Көздері кілбиген, ақ кірпік балапандарда жалпақ тұмсықтарымен анасын керуден басқа не ой барлығын түсіруге болмайды. Сөлекеттеу, қолбандаған, надан нәрсе секілді. Анда-санда талпақ танаулардан жалпы түрде

жабыла бір пыскырып қойып, бұрынғы дұспан еліне тәуекел етіп, тартып келеді...

Бұрын орыс пен казак төбелесе қалса:

— Түйесің, бақырауық!..

— Шошқасың, тоң мойын!.. — деп, бірін-бірі ең жаны сүймеген жануарға тенесетін.

Түйе секілді тарихи орын алар ма, жоқ па, ол арасы өздеріне қараңғы, шошқалар «Жаңа жол» колхозына келіп кірді. Арбадан түсейін деп еді, колхоз мүшелері оскырып жақындай қоймады. Арбаға жақындап таңданған пішінмен иірілді де тұрды.

Шошқаны алып келген колхоз бастығы Сәден:

— Кәне, жігіттер, мұны енді арбадан нетісіңдер... несіне оскырасыңдар, бұ да мал ғой... — деді аз ғана езу тартып. Дауысы аса сенімді шықпады. Бірақ...

— Мүмкін, мал шығар...

— Орыстар мал деп асырайды ғой әйтеуір...

— Танауы талпак екен...

— Аузы малға ұсамайды-ақ...

— Жоқ, тұяғы айыр, қойға ұсайлы...

— Тек, қойға теңемеші кәпірді... Бауыры толған қаз-қатар емшек, қай жері қой болушы еді?..

— Сәден, осыны мал деп тұрсың-ау?..

— Мал емес деп кім айтты?

— Мүмкін, мал шығар... бағып көрмеген малымыз...

«Жаңа жол» колхозының мүшелері осы секілді кертартпа, сықак секілді сұраулармен Сәденді қамалады да, шошқаларды түсірісуге жуымады...

Бұл қобалжуды Сәден жақсы біледі, өзінде де болған. Совхоздан берілген малдарға қосып, екі шошқа алуға уәделескелі екі ай болса да, әкетуге келгенде талай тайып шыға беретін.

— Сәден, шошқаларыңды алып кетсейші, — деп ферма бастығы талай ескерткенде:

— Жүре тұрсын... келесі жолы алармын... — деп, ылғый тастап кететін.

Айный-айный, қобалжый-қобалжый бүгін әрең әкеліп тұр. Шошқаның жонына қарап қызыкса да, аузы салтақ-салтақ, бауыры толған күлтілдеген емшек... Тұмсығы бір түрлі өзінің... Құлағы анау... Бірақ тұяғы айыр...

— Әй, арам шығарсың-ау, антұрған... — дейтін ішінен. Қазір ол қобалжуды Сәден жеңді. «Арам» деген не? Молдалардың қыртылы! Орыс жылқы етін жемейді, қазақ шошқа етін жемейді!.. Бәрі молданың, діннің жұмысы. Оған тек надан ел ғана сенуге тиісті. Мәдениетті елдің бәрі де жейді. Кеңес үкіметі, керек болса, шошқа совхоздарын кұрып жатыр. Біздің жаңа дініміз — кеңес үкіметі неге бастаса сол! Біз осыған ғана сенуіміз керек! Ал, енді мәдениетті елдің шошқалары моншаға түседі, торайын ақ шүберекке орап алады, дейді...

Сәден осыдан артық дәлел таба алмады, іздегісі де келмеді. Үйткені осы дәлелдері жеткілікті секілді көрінді. «Осы өз сөзіммен жайын айтып берсем, колхозымды сендіре алам, одан өзгенің дәл қазір керегі де шамалы», деді. Сұйтті де, білекті түріп жіберіп, тауекел деп шошқаны алды да келді.

Жұйналғандар әлі жақындамай тұр. Ептеп, Сәденді мазақ еткілері де келеді. Бірақ, Сәден ешбір жұмысты ойламай, білмей істемейді. Бұл оның әдеті секілді нәрсе. Қолхоздың бастығы екенін былай қойғанда, қара басының беделіне күйе жағуға болмайды. Ол ұрыспайды, ақырмайды. Істе дегенін істетпей және қоймайды. Қашан да өзі бас болып істей бастағасын, басқалар еріксіз екпіндеп, жұмысты көтеріп әкетеді. Жұмысты бітіріп болғансын аз ғана езуін жырып жымыяды да:

— Кәне бітпегені? Қолхоз тізесін басып жіберсең бітпейтін іс болмайды! — деп колхозшыларға бір қарайды. Осы қарауы қайта қаруландырғандай, колхозшылар екінші іске тағы да екіленіп кіріседі.

Сәден қазір де соны істейін деп тұр. Үндемей шошқаларды айналып жүргені, өзінің үйреншікті әдісін тағы қолданады деген сөз. Шошқаны әкелген екен, оны мал етіп шығаруында дау жоқ. Ол істейді. Үйткені, беті бүлк етпейді, сенімді.

Сәден шошқаларды кұшақтай ұстап, аяқтарын шеше бастады. Жан торсықша бұлтыйған ақ торайларды кұшақтай көтеріп, сарайға тасып жүр. Жұрттың көзін үйретейін деген адамша, торайларды бір-бірлеп тасыйды. Біреуін кұшақтап көтеріп алады да, арқасын сыйпап, тұмсығын ұстап, қолтығына қысып апарып, сарайға кіргізеді.

— Босқа жамандайды түгел... өзі таза мал екен... — деді Сәден, сенімді дауыспен.

— Мал болса болар, бірақ таза болмас...

— Бағып көрмеген малымыз...

— Мария келін бар ғой... бағар...

Жыйналған топ езуіне іркілген күлкіні босата алмай тұр. Сөздері ілгешекті. Сәден онымен жұмысы да жоқ адамдай, шырқырап бақырған торайларды бір-бірлеп тасып, сарайға қамап болды. Торайлар бақырғанда әлі арбадан түсірілмеген ана шошқа ашулы түрде тулап, қорсылдап қояды.

— Осыныңды қоя тұрсаң да болар еді... — деп ойлайды Сәден.

— Үніне болайын жануардың!.. — Біреу мырс ете түсіп еді, соны сылтауратып бәрі қарқылдасып, күлкі тіреген алқымдарын бір босатысып алды.

— Үні жаман болатыны — мойыны қысқа...

— Кеңсірігі де келісіп тұрған жоқ... Үн кеңсіріктен келеді ғой...

— Бұл өзі жоғары қарамайтын жануар дейтін...

— Жұлдыз санататын ба едің оған?

Сәден ана шошқаны жонынан сыйпап тұрып:

— Күле тұрындар, жолдастар... күздігүні әрқайсысы бес пұттан май беретін отыз шақты мал болып шыға келгенде көрерсіңдер! — деді.

— Майды қанша сұрасаң да берер... бірақ, малдың майын бермес...

— Мал болмас, шошқа болар...

— Малдан не айырмасы бар?

— Жоқ, әшейін... ғой — сыйыр деген секілді мұның аты шошқа болады дегеніміз ғой...

— Ал, енді таза болады дегеніне илану қиын...

— Таза ұстасаң таза болады! Сыйыр өз қорасын өзі тазалай ма?

Сәден, шошқа анық мал, шошқаның майы көп, таза мал, тез өседі дегеннен басқа ешнәрсе айтпады. Мұнысына басқалар таласпайтын да секілді. Бірақ, шошқа мал емес деген ескі ұғыныстан шыға алмай, тәуекел мен кер-тартпаның арасында тұр. Шошқа секілді момын жануарға малдың атағына көшудің өзі бір теңдік болғандай болып тұр. Өзгені былай қойғанда өзінің туған інісі Әпен де

жақындамайды. Әпен Ефимнің қызы Марияны алғанда, замандастары:

— Енді, сіздің үйден қорсылдақтың құлағын жейміз ғой...

— Мария келін ол жануарсыз тұра алмас... — деп мазақтап болатын. Бұған екі жыл болып барады.

— Айтқандары келді-ау антұрғандардың... — деп ойлайды Әпен.

Қолында европалықтар үшін «Қазақ тілі» деген кітап бар, кешкі сабақтан Мария келді. Жүріп келе жатқан бойы:

— Мыйын-дыйым...сиін-дыйым... ол—дый...біз—дыйд... сіз — дыйынсыз... алар—тоже, дый... — деп, оқып келеді.

Мария қазақ әліппесін өтіп, енді өз бетімен кітап оқуға жарап қалған. ҚазПИді бітірген еркелердің көбінен тәуір... Бірақ жай сөйлегенде кідірмей, кедір-бұдырсыз сөйлесе де, кітаптан оқығанда күрмеле береді. Әсіресе септеу мен жіктеулер қыйнап жүр. Бірақ, Мария оны жаттауды ҚазПИ қыздарының әдісінен артық бүлдірген жоқ...

Мария қайнағасының қасына келіп:

— Дядя, Сәдән!.. шошқа әкелгенсің бе? Мыналар қорқып тұр ғой, сірә... — деп, бақырып жатқан торайларға кетті жүгіріп.

Дереу біреуін құшақтап алып шығып:

— Қыздан қай жері кем?.. Әпен, сен де қашып тұрмысың? — деді күйеуіне.

Әпен үндемеді. Қолхозға келген шошқалардың қайдан орағытып келіп, Әпеннің атына байланысып тұрғанына ол қатты қысылып тұр. Басқалары Марияға:

— Әрине, сен үшін кем жері жоқ, бірақ Әпен де беркер шегінеді, оның рас... — деп бір күлісіп алды.

Сәден арбаның үстіне шығып алып:

— Кел, Мария, түсірейік! — дегенде, Мария қолындағы торайды кенеттен Әпенге ұстата салып, секіріп арбаның үстіне шықты. Әпен құсатын адамша, не күлуге, не жылауға айналағандай, бет-аузын тыржыйтып, торайды ұстап қала берді, лақтырып жібермеді.

Шошқалар, жыйналып күліп тұрғандарға өкпелегендей, ашуланып, қорсылдап қояды. Осы мінезін қоя тұрса,

ешкім ештеңе деместей көрінеді Сәденге. Сонда да жыйналып тұрғанда осы арада бір көндіріп алмаса әңгіме созылатынын еске алып:

— Кәне, жігіттер, көтеріңдер! — деді Сәден салмақты дауыспен. Бұл кәдуілгі, дегенін істетпей қоймайтын дауысы оның. Бұл ашу да емес, әмір де емес, іс істерде шығатын дауыс.

Жігіттер бір-бірлеп, сыртқы киімдерін тастап, білектерін түрініп, колдарының үшімен ғана жәрдем етпекші болып арбаға жақындады. Біреуі кұлағының үшінен, біреуі аяғынан, біреуі арқасынан сүйемелеп қарап еді, ауыр қабан бүлж етпеді. Сыйпалақтап жүріп, Сәден «әуіп!» дегенде, жігіттер амалсыз кұшақтап алып, қабанды жерге түсірді. Мегежін шошқаны көтеру, бастапқыдан оңай болды.

— Әй, арам антұрған ғой!.. — деп, жігіттер тағы бір қарқылдасып алды.

Моп-момын, жұп-жуас, майынан басқа айыбы жоқ, тоң мойын, надандау жануарлар қолбандап қабырғасынан қозғалып, мұрындарын бір-бір тартып қойды. Түсе сала жерді бір нұқып жіберіп, төмен қараған бойы сарайға кірді.

Төбінгідей кұлақтарымен, салақтаған емшектеріне қарап жыйналғандар жеркенеде де, жонына қарап «бес бармақты» еске түсіреді...

Қайткенмен 33-жылы, майдың екісі күні «Жаңа жол» колхозына бір түлік шошқа малы келіп кірді...

... Усақ сықаққа казекен қандай шебер, жыйналыста шошқа маңайына сөз көп үймеледі. Ешкім қарсы емес секілді. Бірақ, кертартпа, ілгешек сөздер аяқ аттатпайды.

— Таза мал депті ғой осыныда... рас шығар...

— Тек бағып көрмеген малымыз екенін айтамыз... әйтпесе мал екені рас шығар...

— Тек балалауы жиі екен...

— Ешкі жиі балаламай ма?

— Одан бұл жиірек көрінеді...

— Өзін не деп қайырады екен?.. Шәз-шөге дейміз бе?..

— Е, қазақша қайдан білсін... Жаңа келіп тұр ғой, жануар...

— Мария келіннен басқа кісі бағуын біледі дейсін

бе?.. — деген секілді сықаққа тандық, қыйғаш сөздер көпке дейін созылды. Мария тұра келді де:

— Мен-ақ бағайын; бірақ, мен егінде екі кісінің жұмысын істеп жүрмін, — деді.

Ешкім шошқа баққысы келмейді. Марияны егіннен босату да қыйын. Ол істеген жұмыстың етек-жеңі түріліп сырғып отырады. Оның ісінде көрінбейтін бір өзгешелік бар секілді. Басқа әйелдер де одан қалыспай, кейде артық істегенмен Марияның қолы тиген жұмыс тыянақты, әрі өнімді, әрі сенімді бітеді. Сондықтан шошқаларды бағу Есен деген шалға тапсырылды.

Есен төрт торайын шұбыртып, екі шошқаны қопалы көлге әрең айдап әкеледі де, қоя береді. Өзі басқа бір жұмыспен жүрген адамша шеттеп, алыстан ғана бақылап жүреді. Болмаса басқа бір жұмыс істеп жатады. Шошқа баққанына бірталай арланады да. Шошқаларын таңертең ел тұрмай, ерте айдап әкетеді де, кешке ел орынға отырғасын айдап қайтып, көзге көп түспейді... Кешке үйіне келгенде таяғын, шекпенін сыртта қалдырып, үйіне жуынып кіреді. Сәденнен басқамен шошқа жайын әңгімелеспейді. Басқа малшыларға да жақындаспайды. Жастар шошқа жайын сөз қыла бастаса, Есен арадан кетіп қалады. Сондықтан, оны ешкім әурелемейді.

Білер жетіден кейін шошқаны сықақтау сиреп аяқсуға айналды. «Жаңа жол» шошқаға көзі үйренгендей, күлмей сөйлейтін болды. Бір жыйналыста ортадағы астықтан азық та бөлді. Есен кешке қарай шошқасын шұбыртып келе жатқанда:

— Есеке, шошқаларың әбден-ақ семірген екен...

— Өзі шын тез көбейетін мал екен жарықтық.

— Ана бір торайдың бүйірі не ғып жараланған? — десетін болды...

Бір күні, ертемен шошқаларын айдап Есен көлге кетіп бара жатыр еді, артынан біреу келіп:

— Бағар көбейсін, шалым!.. — деді.

Қараса, Шәкен дәрігер екен. Кәдуілгі малшыларша Есен «айтсын!» — деп жалт қараса, дәрігер мазақ қылғандай, күле айтып тұр екен.

— Е, шалым, енді шошқа бақтың ба!.. — деді, тағы да дәрігер, аяушылық еткен пішінмен. Бұл жолы мазақтап тұрғаны Есенге тіпті айқын көрінді.

— Шырағым, біздің ісіміздің бәрі ерсі ғой, сендерге. Аулағырақ жүрсең қайтер екен! — деді Есен артына қарап, таяғына сүйеніп тұрып.

Өмірінде бірінші рет асырап отырған шошқаны мазақтағаны Есенге батады. Біз осыған белді буып кірісіп отырғанда оқығандардың мазақ қылатын не жолы бар деп, Есен жалпы оқығандарға өкпелейді. Бірақ, Шәкен дәрігерлер біздің оқыған емес, байдың жұртында ұлып қалғандар екенін әбден біледі. Колхоздың қай жұмысына да олардың күле қарайтындарын, түймені түйедей ететінін, ол әбден түсінген. Сондықтан:

— Біздің ісіміздің бәрі сендерге ерсі көрінеді ғой, аулақ жүр! — дегенін, Шәкен біле білсе, «кет, әй мойнақ!» дегендей етіп айтты Есен.

Атан жайында талай әдемі өлеңдер айтылғаны рас, шошқа жайында жайылған өлең әзір жоқ. Үйткені, ол бесінші түлік болып беки қойған жоқ әзір. Сонда да, бұл жөндегі бірінші өлеңді «Жаңа жол» колхозы айтып салды. Қасен молданың баласы Әбен дегеннің мазағына мынадай өлең шығарылыпты:

Бес түлік малымыз бар: бірі шошқа,
Бөлеміз табын-табын етіп қосқа
Аластап арамыздан айдап шыққан,
Болып па сенен арам біздің шошқа.

Сын тағып шошқамызға көлденеңнен,
Арам сөз көтеріпті Әбен деген.
Әкенді Қасен молда білетін ек,
Кіргенше өлік көрге соңына ерген...
Аркалап өлік — киім кебіндерін,
Есінде жүретінің бар ма сенің?

Шошқамыз әрі жайлы, әрі майлы,
Қарыс май қабырғадан қозғалмайды.
Сендердің із андыған сықағыңа,
Шошқамның жалғыз түгі қыйсаймайды!..

Түліктің шошқа жатар тазасына,
Нанбасаң жақсы бағып, таза асыра.
Түйеңдей төсегіне тышпайды бұл,
Симейді сыйырындай жамбасыпа!..

Егерде соя қалсақ бір ылағын,
(Әбенге беретін боп бір құлағын)
«Мөліп төрт көз ытше көзін сатып,
Қүзетіп отырар ең жер ошағым?...» — депті.

Жеті айда «Жаңа жол» колхозының шошқасы он сегіз болды. Бір үлкенін үйтіп тұрып сатып еді, екі бұзаулы сыйыр болып тұра келді. Шошқалары семіз. Қымыз күйатын мес секілді былк-былк етеді.

Көшпелі елдің шаңырағын аркаламағанмен, мал шаруасында тарихи орын алатындарына талпак танаулар да сенімді түрде корсылдайды...

— Достым, мен сендерді де әкелістім... Менің орным әлі де олқы болмайды! — дегендей, сары атан да такаббар күйін күйсеп жатыр...

ҚОС ШАЛҚАР

Міне, біз екі шалқардың арасында тұрмыз. Қоңыр күйкалы, кұнарлы шыйыр. Адырсыз, жотасыз жазық алап. Керілген кен тақта. Қуан тартқан қалың қау.

Батыс жағын қапталдай. өскен қалың жал, көк жиект көміп, кен жазылған кереге тәрізденіп иіліп екі көлге тіреле тоқтаған. «Қос шалқар» қос босағаға орнатқан күміс бағана тәрізді екі көл. Кешкі тымыққа тынып, жа дырап жатқан жазық су ақырын ғана жағасына соғып дірілдейді. Ышқынбайды, тітіркенбейді...

Ақырын соққан самал, шалқардың ақша бетін айма лап сүйгендей болады. Сүйген жерінде сирек із қалады Шалқар шіміргі ышқынғандай болады.

Көшпелі көк бұлыт көленкесін көлге түсіріп айналы карап сыланады. Кешкі күн екі көлге кезек шомылып жарық-жұрық етеді. Біз таза ауаны тойғанша жұтып колхоз егісінің ортасында тұрмыз... Бұл Қосымның «Қос шалқары». Қара қас бәйбішеге ас бергенде кара қасқа аттын бәйгісіне Қаны кілем берілген. Сондықтан, «Қаны кілем шалқары» деп те аталған.

«Телпектердің», «Ит аяқтардың» терліктей мәйегі Қосымның қалың жылқысы «үйтіп» жатқанда, ит аяқта «Қос шалқар»дан атын да суара алмайтын.

Бұл өзіміздің күйгелек Тәпел күзетіп жүретін «Қосым ның Қос шалқары да...»

Мен «Қос шалқар»ды өмірімде үш-ақ рет көрдім. Бірінде, он шақты бала жидек теруге келдік. Белшемізден шыққа батып ала сәуледе ағашқа кірдік. Кіруін үрланып кірсек те, көңілді көкке көтеріп, қылп еткен сыбдырға жаңғырығып тұрған нұға кіргесін, айқайламасқа дәтіміз шыдасын ба! Керексіз жерде-ақ сақылдап күліп, қарға адымы жерден айғайлап сөйлестік. Жидек бізді сүйрей берді.

Жидекті қуып ұзасқан сайын айқайымыз басымдап Тапелі «күрғыр» естіп қалыпты ғой. Осындай ғана қасымызға келіп ақырып кеп қалғанда талайымыздың-ақ қабық шелекшеміз «қайып боп» кетті. Өзі ұзындау, өзі бейғамдау Әбзи деген бір жолдасымыз аңырып қаша алмай қалып еді, қуалай жонына шыбыртқыны шып-шып еткізді. Қамшыдан қайқалақтаған Әбзидің арық қабырғасы ыржың-ыржың етіп, екі қолымен арқасын уқалап «ағатайлаған» дауысы тым ащы шықты. Сонда да қаша алмады. Өзгеміз зытып отырдық.

Бір-бір шелек жидек теріп алып, «Қос шалқардың» біріне шомылып қайтпақшымыз да. Ол болмады: «Ауылға дейін кумас па өкен» деген адамша артымызға қарай-қарай ауылға тарттық.

Міне бұл «Қос шалқар»ды бірінші көргенім...

«Қос шалқар»ды екінші көргенімде әуе айналған ыстық шілде еді. Алдынан санағанда он жетінші, артынан санағанда жыйырма екінші өгіз арбасында едім. Байғұс қара өгіз, көзіне шыбын үймелеп, аузынан сілекейі шұбырып, митің-митің аяндап келеді. Екі доңғалақты қазақ арба дағдылы ойбайын салып о да келеді. Ұзын қораптың ішінде меніменен төрт адам. Менен басқалары шөп шабатын жүздікшілер. Мен өгізді алып кайтуға келем. Басқа арбадағылар да сондай. Арба біткеннің артында жалт-жалт еткен ақ орактар. Тұмсықтары салбырап, көк майсаға тістерін қайрап келе жатқандай.

«Қос шалқар»ға жөнелсін деген қабар келгесін, жаңа ғана барған жайлаудың қызығын тастап, жігіттер жүз-

дікке жөнелген. Бәрінің де іші ауырған адамдай кабактары қатыңқы, көңілдері кірбікті. Үмітсіз өкініш барлығы түстерінен-ақ білініп келеді. Жаңа ғана барған жайлаудың қызығы артта қалғаны жігіттерге қатты батып келеді. Жым-жырт. Насыбай сұрасқанда болмаса, түс жарып жадыраспайды.

Жүздікшілерді бастап келе жатқан Жантық таранта арбаға ат жеккен сонадай алдымызда отырады. Тұр қалған жерде Қосымның жабдығын сөз қылады. Қосымды иемдене сөйлейді. «Қос шалқар»дан екі мың қыйдырсам, «Қыз кеткен»нен бір мың қыйдырсам деп бастайды. «Керенаулық қылып, жаңбырға тидіріп жастай жыйнап жүрмеңдер! Өзім көрмей шошаққа тартпаңдар! Үйтсеңдер өкпелемеңдер!» — дейді. Не керек, өзіне тиген үкімді істеп, жүздікшілерді билеп келеді.

— Осы ит-ақ түбімізге жетер, — деп жігіттер өзара күңкілдеседі. Қосыммен қосақтап Жантықты да сыба алысады, сүйтіп, «жарты патша» Жантықтың үкімінде тәулікке тарта жүріп келеміз.

Ертеңіне шаршы түс табанында «Қос шалқар»ға жеттік. Ыстықтан қаталаған өгіздер, тілдерін кере кұлап шығарып, солықтап тұр. Жантық, жігіттерді иіріп алып ауыл ауылға бөлді. Айналасы ат шаптырым алаптың ортасына бір жан түсірмеді. Алапты айналдыра түсірді. «Қос шалқар»дың жағасына да жақындатпады. «Ауыз суға томар су да жарайды» деп ешкімнің айтқанына мойымады. Жігіттер амалсыз бытырап-бытырап кетті. Қос-қостың арасы атпен қатынасатындай алшақтанды. Жақын түссек қыдырыс көбейеді деп, әдейі осылай істеді.

Біздің қос сегіз адам болып бір жерге түсті. Шалшықты томаршадан су әкеліп шай қайнаттық. Күлім сасық шайды ішіп алып, орақшылар қатар-қатар жол тарта жөнелді. Сары бас араласқан қалың қаудың жолы жыбырлай бастады. Рақымет шындаған ақ орақтар күнге шағылысып жарық-жұрық етті. Күшті білектер маңдайдан моншақтаған ащы тер, отты көріктен шыққан ақ орақтар, Қосымның ырысын кеңітіп, қалың қауды қарыш-қарыш кұлатты...

Кешкі салқынмен өгізшілер қайттық. Жүздікшілер жаутаңдасып қала берді. Өзге емес, біздің қайтқанымыз батқандай, ананы-мынаны айтып арбаға біраз иірілісіп

тұрды. Қысылғанда алған жүздік ақшасы, соның салдарынан сонау жайлаудан келіп шыжыған шілдеде шөп шауып жатқандары, Жантықтың айнала әмір етіп жүргені, біздің қайтып бара жатқанымыз бәрі қосылып жігіттердің жанын жеп тұрғандығы кейіптерінен білініп тұрды.

Рақымет маркұм бір мінез еді: «Кет шапшан, мыналарды қынжылтпай... біздің қатынға айт, қолыма, биялай, бір-екі сабак тарамыс беріп жіберсін. Ендігі астан қалдырмай ала кел!..» деді.

Қазақ арба ынырсып барып айқайын түзеп жүре берді. Кең алапка айнала тиісіп жатқан жүздікшілерге қарай-қарай кете бардык. Кешкі тымықта зу-зу еткен орақ дауысынан ұзай бердік. Қосым мен Жантықтың осынша иттігінің мәнісі не екенін ажырата алмадық. «Қос шалқар»ға тағы да шомыла алмадық. Қотыр басқан теңбіл денеге тұнық шалқар тағы бұйырмады.

Міне бұл «Қос шалқар»ды екінші көргенім...

***

Бүгін «Қос шалқар»ды үшінші рет көріп тұрмын. Астымда ат, қасымда Күсен мен Болжык бар. Мана ерте келіп көп жерді араладық. Ағаштың ішінде еркімізше жүрдік. Қосымның ырысы болған «Қос шалқар»дың қойнау қуысын қалдырмастан араладық. Кіші шалқарға бөленіп тұрып шомылдық, Баяғы көрген Тәпел де жоқ, Жантық та жоқ. Есіме түскені болмаса, бірі де ұшыраған жоқ. Қуар-ау, сабар-ау деп те, ойлағаным жоқ...

Күз... кәдуілгі қарбалас жабдықтың қабындаған уағы. Күн әлі ерте. Қораның баурайына күн жаңа түсе бастады. Көлеңкеде өскен қалың шөптің шығы, буға айналып, ізін білдірмей жоғалып барады. Сарғылт тартқан салан көде жылы күнге кеудесін тосып, түнгі ызғарды тебендеп шығара бастаған сәскелік. Жаңа ғана білек қызып, тер моншақтап жұмыс өне бастады. Істеген сайын қыймылың басымдап, ұрған құлашына өзін де қызығатын мезгіл...

Күсен қолын сермеп, айнала көрсетіп:

— Анау қалың жалдан, сонау қызыл байлаған дінгекке дейін... мына жағымыз, қалыңның арғы етегіндегі кара жолдан «Қыз кеткен»ге дейін, «Қос шалқар»ды ішіне ала... біздің жер, — деді.

Күсен жарқылдап күледі. Күсен екіленіп сөйлейді: «Қос шалқар»ды айтқанда көзінен жасы домалап кетеді:

— Ертең өлсем арманым жоқ, — дейді.

Қуанышын айтуға тілі жетпейді. Тоттанған кәрі жүрегіне жас, қызыл қан жорғалағанын білдіреді, «Қос шалқар» мен байланысты әңгіменің бәрін айта жөнеледі. Баяғы жүздікшілердің талайының ішінде болғанын, Жантық пен Қосымның талай қылықтарын тізбектеп ағытады. Бірақ шымбайына батқан батпан қылықтарды «Қос шалқар» тигенінен кейінгі қуанышын айтып жеткізе алмайды.

— «Қос шалқар»дың бізге тигеніне таңым бар, таңым бар... — дей береді. Әңгімелесіп келеміз.

— Неше үйсіндер?

— Он бір үйміз. Келеміз дегендер толып жатыр. Қалай болып шығады деп алмай жүрміз. Өзіміз быйыл ғана коллектив болған соң, аяғы қайтып кетеді деп жүрексінеміз...

— Неше ауылдан жыйналдыңдар?

— Тіпті неше ауыл дейтін емес, толып жатыр. Ішіміз де бір ноғай, бір «бәлебай» мешері де бар. Машина жағында жүретін Мекайла деген орыс бар. Бізді жұрт коллектив ауылы дейді. Бастабында ерсі көріп жүрдік, осы күні жұрттың бәрі де «Коллектив ауылы» болғысы келетін көрінеді. Біз коллектив ауылы болып отырғанымызға қуанып қоямыз. Жазғы ауыл түгіл, қысқы қыстауды да бірге салдық. Коллектив болғалы жылға жақындады. Әлі бір ұрсып көргеміз жоқ. Ана жылғы коллективтер жанжалдаса беріп аяғында бытырап кетіп еді. (Одан жалғыз Ордабай байып шықты ғой.) Біз бірге туғандаймыз. Білмей келеміз ғой, шырыш бұзатын жалқау бар еді. Әрі бері түзелер деп карадық та, болмағасын шығарып жібердік.

— Коллектив боларда Қосымның балалары талай лобылтты-ау! Соның кесірінен көп кедей кіре алмай қалды. Коммунист болып кетесіндер, «түбінде қазнаға бәрін алады» деп жаман азғырды...

— Осы күні шаруаларың қандай? Машина саймандарың бар ма?

— Ойбай, қарағым-ай, не шаруа сұрайсың. Бәріміз де түгіміз жоқ кедей емеспіз бе! Бәрімізде 7-ақ бұзаулы

сыйыр, 6-ақ жылқы, 13-ақ қой бар еді. Қазір байып алдық: қазнадан он өгіз, алты ат, бес бірішкі, екі тілді үш соқа берді. Бенке, Сенке, Реске деген машиналарымыз және толып жатыр. Бәрін де кейін өтерсіндер деп, тегін беріп жатыр. Ауылнай мен болыс қабар береді. Біз барып алып келеміз. Өзгесі не керек, жазғытұрым жүз сексен бұт тұқым берді ғой. Отыз жер егін салдық. Бір-бірінен жүз бұт түсетін!.. Әлгі айтылған жалқау, Байкен деген жігіт. Қосымның баласына екі жердің тұқымын беріп жіберіп, артынан қоймай жүріп, қайырып алдық. Ауылнай жерге тығып жібере жаздады...

Жылда егін дегенді кім салып көрген. Быйыл үй басына екі жүз, үш жүз бұт егін алайық деп отырмыз! Үй басы елу бұттан қорға шығарамыз деп сөйлесіп қойдық. Тұттай жалаңаш едік, кооперативке бидай беруге уәделесіп, жақын арада киініп алдық.

— Шөпті қанша алдыңдар?

— Сұрама, шырағым. Мынау алаптан Қосымға екі мың шөп шауып беретінбіз ғой. Осы алап бізге тигесін шөпсіз болармыз ба! Қазнадан алған екі машинді салып жіберіп едік, бір айда үш жылға жететін шөп түсірді. Алдақашан үйіп алдық. Енді егінге қол қойдық. Қазір көресің.

— Газет, журнал оқыйсыңдар ма?

— Оқығанда біз оқыйық (бірақ кейде газетіміз жоғалып кетеді. Осыны түземей-ақ қойдыңдар. Кітап ала алмаймыз. Ауылнайға айтып едік, неге әпермей жүргенін білмеймін). Кешке таман жұмыстан келгесін біздің үйге жыйналып аламыз да, Сембек оқыйды, біз тыңдаймыз. Көбіміз хат білмейміз ғой. Қыстығүні оқу үшін, Болжықтың бір бөлмесін үлкенірек етіп салдық. Жаздығүні ауылнай, комсомолдар келгенде далаға жыйналушы едік. Қыстығүні әлгі бөлмеге жыйналамыз ғой дейміз.

Өзіміз кооперативке мүшеміз. Бірақ кооператив басындағылар жаман-ау, жаман... Мата келсе алдымен өздері алады. Жақындарына береді. Кейде құр қаламыз. Қосшыға, е.. МОПРға мүшеміз. Мына екі белгі біреуі Ленин ғой. Біреуі өзім де білмейім. Шемберленнің жауабы дей ме, қорғау деген бірдемесі бар ма, әйтеуір сондай бірдемесі бар ма, әйтеуір сондай бірдеме... тағып алғаным, Қамзалымды түнде басыма жастамайым. Ленин қадаған өңірін үстіне қаратып басыма іліп қоям...

Осы кеңесумен отырып Кіші шалқарға жаздай салынған қыстауға да келіп қалдық. Күсекем сөзге жарытты.

Болжық та қосарланып қояды.

Бұл қыстау өзге қыстаулардан анағұрлым өзгеше, ортасынан көше қалдыра салған он бір балшық үй. Есік, терезесі орнатылып, іші-сырты майланған. Сынғырап тұр. Қазақ кедейлерінің қыстауында қос терезелі, тақтай еденді үйді өмірімде бірінші көруім. Шошайған шошала-ны емге іздесен де жоқ. Бір-бір «саманнай» азбар. Көше де, үйдің айналасы да тап-таза. Әрбір үйдің қасында сандықтап үйілген сары мая. Болжықтың үйіне кіргенде:

— Мына тақтайға енді түкіре береміз бе? — деді Күсекең.

Үйлерден өтіп моншаға келдік.

Кәдуілгі қаланың моншасы. Сыңғырлап тұр. Барлық керегі даяр. Күсен моншаны біраз жыр қылды:

— Осы монша бізге мешітіннен артық көрініп тұр. Бір тайынша шығарып, керек-жарағын алдық та, сыртын өзіміз салдық. Әлгі Мекайла бәрін біледі екен. Ішін сол жөннеді. Енді кір дегеніңіз маңымызға жолар ма екен? Енді біз кірлі қазақ болармыз ба екен? Жұма сайын түсіп тұрамыз.

Моншадан өтіп қыстаудың шетіндегі қырманға келдік. Далыйған кең қырман. Айналдыра үйілген егін, алтынмен қаптап қойғандай жалт-жұлт етеді. Ең биік маяның төбесінде қызыл жалау. Болмашы желге желбіреп, «Кел мұнда!» лап тұр. Алтын маялардың арасы қыбыр-қыбыр жан. Құймышағынан майы шыққан өгіздер, жегуге әзірленген аттар. Әлеңкідей жаланған жігіттер, Көйлегін ышқырлығына қыстырып алған әйелдер. Бірінде айыр, бірінде тырнауыш, бәрінің де езуі құлағында. Әр үйде ернін сылпылдатып отыратын әйелдер, мінекей егін соғысып жатыр!..

Күн шағырмақтанып көтеріле бастады. Айналмаға аттар жегіліп, ұзын шыбырқы шарт ете түсті. Анадая жердегі жалғыз дөңгелек зырқырай жөнелді. Әжемнің ұршығындай емес, көз ілестірмейді. Тынып жатқан шаң аспанға будақтады. Машина гүр-гүр етті. Таудан құлаған судай гүрілдеді. Алтын бауларды қылқып жұтып, қызыл маржанды қап-қап ағытылдырды. Еңбек күйі, еңбек буы

жеті қырға жетті. Қара жер солқылдап биге басты. Аспан қосыла гүрілдеді...

Бір жағынан тасылып жатыр. Бір жағынан соғылып жатыр. Қырман басы ұлы дүбір той!.. Гүр-гүр-гүр!.. Гүрілдеген сайын маңдайдан шыққан ашы тер, қызыл маржан болып қапшыққа құйылады. Буы бұрқыраған еңбек күйі аспанға өрлейді. Жер мен аспан қосыла билейді. Аспандағы алланың асты солқылдайды... періште біткен зым-зия, басын қайда тығарын білмейді...

**
*

Түс ауа еңбек ерлері дем алды. Дабырласқан бойымызбен ауылға келдік. Тоғыз қараша үй. Шет жағында екі күрке бар. Маңдайда кара-кұра шоққа жақын тізілген қызылды-жасылды машиналар. Ауылдың барлық көркі де, салтанаты да солар. Басқа ауылдың сырты желілеген құлын, үйірлеген жылқы, тізіп тастаған казак арба болса, бұл ауылдікі оған үйлеспейді. Өз алдына бір көрініс, бір салтанат. Ата мұрасы казак арбалар, жүдеп-жадап кеткен, әр жерде біреуі шойырылып жагыр. Оның орнына: «он бесін бір ширегіме тұрмайсың» дегендей абажадай көк арбалар тұр.

Жалма-жан түскі тамақтарын ішті. Самауыры жоқтары барына жүгіріп барды. Тажікелесіп отырып дем алысты.

**
*

Қайтадан қырманға жөнелді. Тағы да гүр-гүр. Машина «коллектив» күйіне басты. Оған «коллектив» мүшелері қосылды. Қос босағадағы «Қос шалқар» қосылды. Қаруытқан қалың жер толқынданып билейді.

Үйінде отырып осыны естіген Қосымның баласы: «Қос шалқар!», «Қос шалқар!» болды... батшағар, осының арты не болып кетер екен!.. — деді.

Бұл сұрауының шешуі алыс еместігін сезе алмады.

1928.

АЛҒАШҚЫ АДЫМДАР

(Узақ әңгімеден)

ӘР ҮЙДЕ

Жантықтың төрт баласы төрт бұрышка отырып алыпты. Төртеуі төрт ауылнайдың төр ағасындай-ақ бірі-не-бірі бағынбай, күжірейіскен пішінде. Жер үйдің төрт бұрышына шегеленіп қалғандай, қылт етіп қозғалар емес. Бірінің күпісі, бірінің тоны, бірінің шекпені түгі шығып түксірейіп тұрғандай, бұлардың онсыз да суық кескіндерін түксите түседі. Сырт бейнесін тұтас алғанда біріне бірі үйлес сұрғылт беттері сазарып алыпты, қозғалмайды. Қалың ойға, ауыр бейнетке, қатты ашуға ерттеп мініп алғандай, төртеуі де тас-түйін. Қысық көздері бұрынғыдан да қысылып ағы мен карасы кошкыл түске айналып алғанда, не ойлап отырғандарын болжатпайды. Күнге, суыққа соқтығып қарайған кабактары қос кабактасып, бірді-екілі білеуленген мандай қыртысы қас пен кабактың айкаспасынан кұлап келіп, мұрнының шүйіріндісіне дейін жоғары тартып әкеткен. Езудің жымыймасы да білеуленген, бұлтыйған бірдемеге айналып барып, қалт тоқтап, қатып қалған...

Бір қарағанда бұлардың арасында ойды төнкеріп, ақылды қажытқандай бір мәселе бар секілді. Бірақ, мәселе қу, бұлардың ызғарынан ығысып, ортаға түсуге бата алмай, тайсалып, қорғалап, біреуінің қойнында бұғып отырғандай... Егер ол қу, қылаң етіп ортаға түсе қалса, төртеуі төрт жақтан төпелеп, керіп тастағандай, қауыпты халде...

Енді бір қарағанда бұлар өзді-өзі ажырайысуға да әзір отыр. Төртеуі төрт бұрыштың төбе биіндей-ақ күжірейісіп, ыйық тенестіріп отыр деуге жарарлық. Төртеуінің де түнерген түстері, қыймылсыз беттері, жымырып алған қалың еріндері жуыр маңда қозғалып, жайдары қалыпқа келер деп үміттенерлік емес. Не қажырсыздыққа, не қайратсыздыққа, не орасан апатқа өкінгендей тым-тырыс. Елеуреген әлсіз шам, буалдыр көлеңкеге ораған үйдің обадан пернесі, томсарған ашуды күшейте түседі.

Кәрі шеше төрт ұлына кезек жаутандап, біреуі жарылып кетпесе еді дегендей ірі әбігерлікте. Қолындағы бар етін асып, жылы жұмсағын осыларға тосып, түнерген ашуды бір таркатып жіберуге бәйек болып жүр, бірақ... кебежесі кұрғырда еті кұрғырдың етегі ашылып жатыр... Әйтсе де төртеуінің жарылып кетпеуіне, бадырайысып қалмауына кәрі шеше өзін едәуір дәнекер көреді. Бұл әбігерліктің түк дәнекерлігі болмаса да, кемпір байғұс соған сенім артып, қылт еткенді босқа жібермей, андып отыр.

Екі келіні кұрдай жорғалап, мысықтай жымып аяқтарын ұрлап басып, дыбыссыз қозғалады...

Белінде балтасы, қолында күрегі, сақалына қауғадай қар қатқан, есіктен Жантықтың өзі кіріп келді. Долы тентік, ызғарлы ызаның жайдарылыққа көшетін бел асары Жантықпен бірге келгендей, үйдегілер көзін Жантыққа тіреді. Бірдеме үміттенгендей, бәрі де орындарынан бір-бір жылжып қойды. Бірақ, Жантықтың күнде белінде келетін балтасы, күнде күректей мұз қатып келетін сақал-мұрты ешбір жаналықтың белгісін бермеді. Күндегі ызбарлық, салқындық...

Белгі де қайдан болсын-ау? Жантық ала қыстай арық жылқыға тамақ беріп, қармен алысады. Оның көретіні де, сөйлесетіні де жылқы ғана. Жылқы не айтушы еді: кеше тоймаған арық-тұрақ бүгін де тойған жоқ. Бар шабынды жөндеп шаптырмаған, бар шабынды жөндеп шаппаған, шатқан шөпті далада шіріткен колхоз басқармасы мен колхоз жалқауларын қарғағандай болып, қабақтары салыңқы тұнжырайды да тұрады. Қыс бойы соны көріп келе жатқан Жантықтың ойлайтыны да осы. Қазір Жантықта да «арық жылқының ғана тілегі бар» деуге жарайды.

Әйтсе де Жантық мұқалған ақылдан барлығын жегіп «осындай халге қайдан ұшырадық?» деген сұраудың

жауабын іздеулі еді. Жоқты барға, азды көпке айналдыратын еңбектің неше асқарын көрген кәрі шөңге, өз қол хозының өрескел бассыздығынан бірнеше қорытындылар шығарған да болатын. Дәл осы кезде ол қорытындылары ықшамдалып, ортаға салуға да жарайтын қалыпта еді. Қауға сақалдың қатпар мұзын сындыра-мындыры сыпырып тастады да, қалың қабақтың астымен төрұлын бір шолып өтті. Балаларының қажып отырған қалыптарын көрді де:

— Балалар... бұл не... жаурап отырғандарың? — деді байсалды қоңыр дауыспен.

Балалары тіс жарып сөз қатпағанмен жұмыстан өздерінен соң қайтқан кәрі әкелерінен қаймыққандай болып, бірі басын, бірі жұлжесін қасып, бірі басын көтеріп бірі жөтеліп, қайткенмен үнсіздік сетіней бастады. Шаль келген соң кемпір байғұстың да арқасы кеңіп сала берді. Еркіндей басып, үсті-басына қотыр шыққандай күлтәунаған теңбіл бет нанымен, мұрынсыз самауырын әкеліп, саршалап шайын ағыза бастады...

— Балалар, — деді Жантық ұртын толтыра шайды ұрттап алып:

— Балалар, қабақтарың салбырамасын. Ең жорғаларың түспесін. Үйде отырып босқа тұнжырағанмен шаңырақтан шапан жаумайды... Неге осындай күйге ұшырадың, білесіңдер ме өздерің? — деді қайтадан шайға иек сүйей беріп.

Жантық осыны айтты да, қалт тоқтай қалды. Үйткен ол өз ойын балаларына әлденеше рет айтқан болатын. Балалары тұрсын, соңғы жыйналыста да сөйлеген. Тұрмыста бір қалыпты, бір бағытты адамдардың ой өрісі де бір мезгілде, бір көлемде піседі ғой, оның ойы да қолхоздың өзі қатарлы мүшелерімен үзеңгілес шыққан. Ол ойы балаларына белгілі болғасын, қайталауды орынсыз көрді.

Ақ-су шай тез-ақ сорап болды. Шұнақ шынаяқтар шылдыр қағып кісінесті де, пұшық самауырға еріп ауыз үйге шығып кетті. Үйдегілердің ажарына жөнді өзгеріс кірмеді, күндегі орындарына көсіле кетті. Бұлардың жабырқы ойлары, жер үйдің соқыр түніне қосылып, қараңғылана түсті. Манағы мәселе қу бұларды жеке-жеке айналдырды...

«Жаңа жол» колхóзының қай үйінде болса да, бсідан артық хал жоқ еді...

«БАСҚАРМА»

Түн ауғалы кашан... Жыйналыс жаңа ғана жабылды. Қара темекінің қошқыл түтіні «қызыл бұрыш»тың ішін әлі кернеп тұр. Түтінге араласқан ащы тер, тері тонның иісі әлі мүнкіп тұр. Үйді басына көтеріп керілдескен қатты дауыстар, өңешті жыртқан қатты айқайлар әлі құлақта, «қызыл бұрыш»тың бұрыш-бұрышына әлі сіңіп болмаған секілді...

Мұрнын тарта түсіп Нәжім әлі күнге протоколын жазып бітіре алмай отыр. Біреудің сөзін біреуге жазып қойдым ба деп, жазғандарын қайта-қайта оқыйды. Нәжімнің жазатын қаулысы колхоз мүшелерінің сөйлеген сөзі ғой, сондықтан, тарап кеткен жұрттың орындарына қарайды да, әркімнің не сөйлегенін, қай жерде қалай отырып сөйлегенін есіне түсіреді:

«Шәріп анау терезенің алдында тұрып сөйледі. Сөйлей-сөйлей орнынан қозғалып сөзін бітіруге жақындағанда, жылжый-жылжый үстелге келіп, үстелді бір-екі рет жұдырықтап жіберді... Иә, Шәріп сөйлегенде он жағындағы Кәрім мен сол жағындағы Рақыйма қосыла сөйледі... Алдыңғы қатардағылар әуелі жапырылып артына — Шәріпке қарады... Отырғандардың көзі Шәріп қалай қозғалса, солай қозғалып, Шәріп ентелеп үстелге келгенде, артына бұрылған жұрт Шәріппен бірге бұрыла-бұрыла бізге қарап қалды... Иә, Шәріпті жыйналыс бір ауыздан жақтады! Рақымжан, Кәрім, Өтеміс, Рақыймалар да соны айтты, бірақ, бұлар жеңе алмады. Дұрыстық неге жеңбейді осы?.. Ескендер ше? Олар?.. Олардың не айтқаны белгілі... Өй, олар жыйналысқа неге келе береді?.. Келгені келген, сонша керілдесіп сөйлегендері несі? Оларға кім сөз берді? Ә-әй, Рамазан-ай!.. Қайыр мен Теміржан жаңа адамдар, бұлар танымайды...»

Нәжімнің көз алдына жыйналыс қайтадан жыйналып бара жатқандай, қызыл бұрыш қайтадан толып бара жатқандай болады. Үйдің іші жалпылдаған жең, үсіген-қарайған бет, жаман күпі, жалба тымаққа қайтадан

толып бара жатқандай, манағы жыйналыс суреті қайта елестейді. Нәжім еріксіз есікке қарайды: келе жатқан ешкім де жоқ.

Бір қолы маңдайында, бір қолы белбеуінде Қайыр жоғалған бірдемесін таба алмай жүргендей төмен қарап тұқырып алып, бір тоқтамастан шарқ ұрып жүр. Қызыл бұрыштың бұрыш-бұрышына әлденеше рет барып оралды. Ернін жымқырып, көзін сәл қысып алған. Алдақашаннап алынбаған аз ғана сақал тікрейіп, жалбыр басын андасанда шайқап қояды. Екі қастың арасын ысқылап, желкесін қасып, шырайын бұзады. Әлдеқандай бір сұрау айналасын орап алғанда шешуі қолға түсе қоймай жүрген секілді...

Бірақ, не центнер, не килограмм, не пұт есебімен жазылған емес.

Ақша жағына келсең, оның шатағы да өзінше: алынған ақша ма, берілген ақша ма, қайдан келген, кімге берілген, ол қағаз бетіне түспеген. «Жаңа жол» колхозының ақша есебі» деген кітапқа «пәлен сом» деп тізіле берген бір ұзын есеп. Егер бұл алатын ақша болса «Жаңа жол» колхозы жыйырма трактор алуға шамасы келеді; егер бұл берешек ақша болса, «Жаңа жол» колхозын сабақты инесіне дейін сатсаң да, өтелетін нәрсе емес. Егер бұл әрі алашақ, әрі берешек, әрі алынған, әрі берілген ақшаның бәрінің жыйнағы болса, Теміржан мұны шынында айырып ала аларлық емес...

«Жаңа жол» колхозының еңбеккүн есебі деген» бір кітап және бар. Ол тіпті «әдемі» жазылған: әуелі колхоз мүшелерінің бәріне де жылдың үш жүз алпыс күні мұрыннан тізіліп бір жазылыпты. Бұған қарағанда колхоз басқармасы, «барлық мүше жыл бойы жұмыс істеу керек» деп ойлаған болу керек.

Содан кейін ол цифр өшіріліп, апрельдің он екісі күні бірсыпыра адамға бір-бір таяк қойылыпты. Осы қалыппен апрельдің жыйырма тоғызына дейін бір-бір таяк алған адам елу болып келеді де, таяк үлестіру тоқтайды.

Одан әрі қарай екінші тәртіп басталады: «Мақанның орнына Ақан баратын болады», «Самраттың орнына Қыйналған барады», «Едігенің орнына Ескендір мен Жұмаш жүреді», деп бірнеше адамды жұмыстан босатқан да, басқалар баяғы таяқтарын ұстап тұрып қалған.

Июльдің бесінен бастап үшінші тәртіп кіргізілген. Мұның түрі мынадай:

1. Кәрім Шораұлы шөп шапты, 1,11 еңбек күн 5 июль

2. Ақан Жантықұлы шөп жыйды, 1,13 еңбек күн 5 июль

3. Рақыйла Ақан қатыны ас пісірді, 0,7 еңбек күн 5 июль

4. Жамила Ақан қарындасы ас пісірді, 0,8 еңбек күн 5 июль

Осыдан әрі қарай қыр асып түсіп жатқан ұзақ тізім ұзара береді.

Осы тәртіп июльдің бесінде басталып, жыйырма жетісі күні токтатылыпты. «Хатшы бала Нұрқан оқуға кетіп қалғандықтан, бұдан былай мұны жазып отыратын кішіміз жоқ деп қаулы қыламыз» деп аяғына Рамазан, Исақмет, Жаңғали үшеуі қол қойыпты.

Ал, енді «еңбек төлеу» деген бір кітапта мынадай тізім бар:

1. Ақан Жантықұлы.

2. Рақыйла Ақан әйелі.

3. Жамила Ақан қарындасы.

4. Шардабай Ботанұлы.

5. Назила Шардабай келіншегі.

6. . . . .

Барлығы 151 колхоз мүшесі.

Қолдағы астық мың жарым бұт.

Соны бірдей қылып бөліп бердік.

Рамазан, Исақмет, Жаңғали.

18 октябрь 31-жыл.

Міне, Теміржанды бір жұма айналдырып, енді болмаса мыйын айналдыруға жақындатқан цифрлар осылар еді...

Теміржан мен Қайыр келгелі екі жыйналыс өтті. Теміржан жыйналысқа цифрларды олай да салып, былай да салып қарады. Бірақ, ешкім ашып бере алмады. Цифрды атаған сайын колхоз мүшелері ереуілдеп, ұшып тұра келіп, басқарманы түтіп жібергісі келеді...

Басқарманың жанын сактап тұрған да, цифрлардың араласып кеткендігі еді. Цифр шатағы қалай анықталса,

солай күлі көкке ұшатынын басқарма да сезетін. Сондықтан:

— Ол цифрды агроном жазған.

— Ана цифрды жазған былтырғы хатшы.

— Мына цифрды жазған энеуегі хатшы.

— Ана қол одан бұрынғы хатшынікі болу керек.

— Мына біреуін біз тіпті білмейміз...

— Мына жазу алдыңғы жылдікі шығар... деп ылғи «алмыйсаққа қарай» сілтеп келген.

Бірқұшақ қағазды асты-үстіне келтіріп Теміржан отыр. Теміржанның бір жұмадан бері аяғына жетпей алмай жүргені — осы бірқұшақ қағаз. Қағаздың іші біріншісі бірі қайшы келіп жатқан қыян-кескі цифр. Цифрдың іші толған бидай, сұлы, тары, арпа, жылқы, сыйыр, қой ешкі, бұзау-торпақ. Бұлардың саны қағаздың бір бетінде біртүрлі болса, екінші бетінде тіпті өзгеше. Көп жерінде әуелі кара қарындашпен жазылып, үстінен қызыл қарындашпен түзеген, бұзылған. Бір аздасын ол цифрлар қайта көшіріліп жазылған, көшірілгенде тағы өзгерген. Әйтеуір қыянкескі. Қағаздың бас жағына қарасаң малдың да астықтың да саны мол. Қағазды аударған сайын азайып соңғы беттерге желгенде қардың көлеңкесіндей құлдырап барып, араласып кетеді. Нақ қай цифрмен тоқтайтынын Теміржан әлі тапқан жоқ. Цифрдың соңына түсіп тексере берсең, колхозда біруақытта көп жылқы, көп сыйыр, көп астық болған. Бірақ сол көп жылқы тебісің, тебісің өлгені өліп, өлмегені бір жаққа ауып кеткен секілді. Көп сыйыр сүзісің, бірін-бірі мүйіздеп, жарып, қалғаны үркіп кеткен секілді. Ал, енді қой, ешкіге келсең бұлардың ізі-түзін адам айыра алар емес. Бұлар, не бір жауында ығып кеткен де, не болмаса ұялы қасқыр ұшырасып, біржола айдап әкеткен. Қой, ешкінің қардағы ізін айыру қандай қиын болса, «Жаңа жол» колхозындағы ізі де сондай қиын. Астық жайы тіпті қызық. Октябрьдің оны күнгі цифрда «жыйнағы 2 мың центнер» деп бір жазылған; түрге бөлгенде — алты жүз центнер бидай 4 жүз центнер сұлы, төрт жүз арпа...» делінген. Ал, енді октябрьдің 27сіндегі цифрға қарасаң, «центнер» қалып «пұт» кірген. Түрге бөліну қалып, «жыйнағы он бір мың пұт» деген де, аяғына Рамазан, Исақмет, Жаңғали үшеу қол қойған. Ноябрьдың он бірі күнгі цифрға қарасаң:

«Науқанға берілгеннен қалғаны алты жүз килограмм тары, 90 килограмм арпа, 17 килограмм күнбағыс, 90 килограмм кукуруза» деп әлгі үшеуі тағы қол қойған.

Сонымен килограммға келеді де, ізін жоғалтады. Тұқымға шығарған астық — жүз елу галық бидай, 50 галық сұлы, 70 галық тары, 40 гаға арпа деген тағы бір жазу бар. Жыйналыс болса, «басқармалар» бұрынырақ жыйылып кететін. Қайыр мен Теміржан күн де ізденіп басқарманы тауып алса, «бәлен қағаз бәленде еді, түген қағаз үйде қалыпты, соларды жыйнап әкелейік» деп тағы тайып кететін. Үйлеріне баратын да, «ауырып» қалатын. Сонымен Қайыр мен Теміржан келгелі өткен он бес күн, осы шатақпен өтіп бара жатқан. Жаңағы тараған жыйналыс та, шатақты ашуға арналған жыйналыс еді.

— Мұғалім! — деді Қайыр кенеттен тұра қалып.

Нәжім көзін кілбитіп Қайырға қарады да, түтінге тұншығып тұрған шамды аздап көтеріп қойды. Қайыр тағы жүріп кетті. Нәжімнен ешнәрсе сұрамады да, айтпады да, терезеге барып бір аз үніліп тұрды да:

— Әлгілер тағы да үйлеріне кете барды-ау, ә! — дей салды.

— Олар ылғый сүйтетін әдеті емес пе... — деді Нәжім жазуын тоқтатпастан.

Қайырдың сұрайын дегені бұл еместігін, хатта не сұрайтынын да, ол сұраудың жауабын да Нәжім жақсы біліп отыр еді. Үйткені ол сұрауды колхоз мүшелері жаңағы жыйналыста да айтып, шешіп беруге де жақындатқан.

Бірақ, сұраудың түсі сондай суық. Үйткені бұл бүгінгі өмірдің сұрауы. Ең болмағанда бүкіл колхозды бір сілкіндіріп, ақтап-аластап алмай шешілетін түрі де көрінбейтін еді.

Оның үстіне бұл сұрау... жылдың аяғында қойылып келеді. 30-жылдың аяғында қойылғанда:

— Тәжірибесіздіктен болды ғой бәрі де...

— Білмедік, ескере алмадық қой...

— Кезінде ойлаппыз ба?..

— Ол кезде біліппіз бе?..

— Колхоз болдық, бітті дедік қой...

— Қалай істейтінді кім білген...

— Егін де шықпады ғой...

- Мал да өле берді ғой...
- Қыдыру да көп болды ғой...
- Егін шыға қалса ма!..
- Енді берік болайық...

— Иә, әңгіме алдағы күнде ғой... деген өңкей біі мардымсыз жауаптармен, қоңырқай бейбітшілік болған Ал енді быйыл ше? Сұраудың қабағы салыңқы, түс суық, тиген жерінді қарып жібергендей. Аузың барып атай да алмайтындай. Сондықтан аз күннің ішінде болған жыйналыста әрең дегенде бас-аяғы жыйналып отыр Күндегі өмірдің шет пұшпағынан кұралып, қазір тұтасын бетіне қаратпай тұр:

— Дұрыс-ақ, біріккен күштің ісі де, берекесі де, же місі де көрнекті келеді. Мұны көрші колхоз «Балға-орак» тан көріп отырмыз. Бұған дау жоқ. Ал, енді бізде, біздің «Жана жол»да олай болып шықпайды, — деген, сөзінің аяғында Оразбек колхозшы.

— Атты біріктірдік, сайманды біріктірдік, күшті бірік тірдік. Бұрын үй басына бір гектардан сала алмасак быйыл мүше басына бес жарым гектардан айналды. Сол егін қайда кетті? Он жеріміз бір жерге тұрмады ма? Сө: шығын қылудың керегі жоқ, жай көрініп тұр... — деген Сандыбайдың Жанұзағы.

— Жаным-ау, өткен күзге қарсы төрт жүз қой, үш жүз ірі қара бар еді. Не жау шапты бұл малды? Қазнаға бергеніміз 58 қой, қырық төрт сыйыр екен, өзгесін жеі жұтты ма? Топан соқты ма? Үш жүзден артық қой, ек жүзден артық ірі қараның орны қайда? — деген бақташы Қасым, үстелді төпелеп тұрып.

— Егін ектік, мал өсірдік, еңбек сіңірдік. Бар күші мізді бірлестірдік. Колхоздың жылдық кірісі қайда? Мү ше басына шаршы орамалдан келмеген бұл не деген сұмдықтарын? — деген бір топ адам.

— Ала жаздай сыйыр саудық, картоп ектік. Ала қыс тай бұзау күттік. Бетім шіркін, Салпы ерін-ау, не бетін мен беретін түгіміз жоқ дейсін? Сендердің қатындарын түк істемесе де, үлде мен бұлдеге оранып, ішкені шай жегені май, ақ майды алақанынан ағызып отырғанда, бі сендердің сатып алған күндерің бе едік, кұлаккесті кұл дарың ба едік? — деп шулаған бір топ әйел, «Рамазаи баскармаға» төніп.

жүзін

Колхоз баскармасының баяндамасын тыңдағаннан кейін, осындай сұраулар қарша бораған.

Колхоздың осы ұу-шуын естіген, сол «баскарма» мен құшақтасып алған Есілбай мен Сүгір молдалар кұрдай жорғалап жүріп, көп үйге кіріп те шыққан:

— Тілді алмасандар, алмаңдар, тек айтқанымыз келгенін көздеріңмен көрсендер болғаны... Қыйт етсе байсың, молдасың, тап дұспанымызсың деп жазғыра бастайтындарың бар ғой бізді. Міне, кім қас, кім дос екенін айырдындар ма? Колхоз деген қара пәле әкеледі. Туырлықты тоқымға алады, шаңрақты отынға алады. Қала болдың, мола болдың деп едік. Осынымыз келмеді ме? Кәне, кімдікі қастық екен? — деп улы тістерін сүккылаған.

Баскарма баяндамасынан көңлі қайтқан колхозшылар Есілбайдың сөзіне ерген де болатын. Біраз адам колхоздан шығып, біраз колхоздың атын мініп алып, басқа жаққа да тайып кеткен. Колхоздың көпшілігі, тосқауыл тосқан жаудың үгіті екеніне түсініп, Есілбай мен Сүгір молданы сәлдесінен бастап иманына дейін сыпыра боқтап, үйіне де бір қуып тыққан. Бір-екі рет желкебай да беріп жіберген. Оларға қосып Рамазанды жүндемекші болғанда, ұя хатшысы Қайыр мен ауыл кеңес ағасы Теміржан әрен дегенде тоқтатқан.

Неше жыйналыстар шақырып, басқарманы көрдей қысқанда, «басқармалар» басы бүтін бір жауап бере алмаған:

— Кайтейік... Солайырақ болып шыққаны рас... Не болып кеткеніне өзіміз де танбыз, әйтеуір бірдеме болды. Егіннің орташалау шыққаны да рас, күзге қарай малымыздың көп болғаны да өтірік емес... Біраз жылқы аяғынан кетті... Біразы өлді... Оған не дауа бар?.. Бірлі-жарымды қараны союға лүксат ет дедіндер... Егіннің біразы піспей қалды. Біразы тасылмай қалды. Біразы соғылмай қалып еді, оны мал жеп қойыпты... Біз кайтейік, қолымыздан келгенше істедік... Енді өздерің нетпесендер... — деген «басқармалар».

Колхоз мүшелері сұраған сайын, баскарма бастығы жауап берген сайын, сұрауға қосылып, ұсаққа ұзақ жамалып іріленіп, сұрау біткен тоғысып, дәл осы кезде білеуленіп болған кезі еді. Колхозды тұтас алғанда сұрау

біткенді жыйнап, бір жерге қойып, бір ауыз сөзбен атаі алмай, әр сұраудың өзі алатаудың аңғарындай көрініп етектегініп алған еді.

Біреулер: «Барлық бәле — егін сала білмейміз» деп біреулер: «Көп бірігіп жұмыс істеуші ме еді» деп, біреулер: «Барлық қылмыс басқармада» деп, біреулер: «Барлық пәле колхозда» деп, біреулер: «Колхозымыз құлады» деп, енді біреулер: «Басқармаға қосып Есілбай мен Сүгірді жойсақ, сонда көзіміз ашылар еді!» деп, әйтеуір мәселе шиеленісіп, колхозшылардың ең жорғасы түсіңкіреп, колхоз жұмысы бұрынғысынан да жетімсірей түсіп тұрған кезі еді.

Жаңағы жыйналыс өте қызу өтті. Колхоз мүшелер сұрау біткенді суырып салып, жүндей түтті. Басқарманың бес мүшесін тулақтай сілкті:

— Басқарма мен деп бөшкедей гуілдеп ала жаздай шабуылдағанша малды қырып, егінді ұрлап жатқанда соны неге тоқтатпадың? Өзің көрсен бұрылып кетіп, біт айтсақ құлақ салмадың. Әуелі малды бірлестіруден қашып қырды. Артынан бірлестік деп жаздырып қойды да өздері соя берді. Сұмдар, мал сойған үйге қонақ болумен жүрдіңдер... Егін соққанда қап-қап ұрлап жатады, оны үстіне сендер және үлестіресіндер. Осындай басқарма бола ма екен? Бұл Есілбай мен Сүгірдің басқармасы емей немене? — деді Шәріп.

— Колхозда сексен еркек, елу әйел жұмыс адамы бар. Күнінде ең көп болғанда алпыс адам жұмысқа шығып отырыпты. Ешкімнің еңбеккүні дұрыс жазылмапты. Әуелі бір-бір таяқ қойып жүрді. Одан кейін, өзгесі жетісіп сонысы қалғандай, бір шатақ оқуды шығарды: екі он жеті, он тоғыз жүздік деген. Бәленің аты не? Мына қарашы, әнеуі хатшының маған жазып берген қағазын «Кәрімнің егін еккендегі еңбеккүні он жеті, он бір жүздік. Егін тырмалағандағысы — тоғыз, жеті ондық. Шөп шапқандағысы — жыйырма бір, он екі жүздік. Шөп тасығандағысы — бес, сексен, бір жүздік. Қатыны Зағыйпаның бақша еккендегі еңбек күні он бір, тоғыз жүздік. Бақша суарғанда — он жеті, он үш жүздік. Егін орғанда — алты, екі ондық... Мінекей, мына қағаздың беті толға осындай қыян-кескі бір цифр. Жаным, мыналарыңды түсіндіріп беріндер, деп қағазды Рамазанға көрсетсем:

— «Жұмыс істемеген адам жок. Бәрін де бірдейсіндер. Колхоз болғасын айырма болмайды. Барды-жокты бірдей көресіндер!» — дейді.

Кәрім қолындағы қағазын желпілдетіп-желпілдетіп жыйналысқа бір көрсетті де, «президиумге» лақтырып жіберді. Рамазан жерден алып, сүзеген текеше бір түксірейді де, Қайырға берді.

— Ол-ол болсын, тұқымға алып қалған астығымыз қайда? Былтырғыдан екі есе артық егеміз деп, күздің кара басынан-ак тұқым алып қалмадық па еді? Бидайдың орнына тары, сұлының орнына жүгері мен арпа қайдан келіп тұр? Күздігүні тұқымға деп шертіп жүріп алып қалған тұқымымыздың көкше болып шыққаны қалай? — деген Біржан бригадир, екі қолын ербелендетіп тұрып:

— Ат қайда десеңдерші! Ат-ат, ат! Жаздыгүні екі жүздей ат бар еді, қазір жүзге жетпей қалыпты. Қалғанның как жартысы кара қаптал, жауыр мен қотыр. «Басқарманың» аты деген бір үйір аттан бір-ак ат қалыпты. Егінге деп күткен бір ат жок. Қолдағыдан тебіндегі жылқының реңкі тәуір. Орыста, казакта, бізден басқада осыны көргендерің бар ма? — деген жылқышы Мақан.

Жыйналыс бастығы неше рет сөзді тоқтатайық десе де, батпандап кірген зар, мысқалдап шығып болмай, іштегісін айтып болмай колхоз мүшесі тоқтай алмайтындығын білдірген. Түннің алдақашан ауып кеткеніне, жыйналыстың кәдуілгідей жарыяланып жабылғанына қарамай, колхозшылар топ-топ боп гуілдеп, шығып барып қайта келіп, қайта кіріп, қайта сөйлеп, тағы келіп, тағы сөйлеп, тағы айқайлап әрең дегенде үйлеріне тарасқан.

Қайыр, Теміржан, Нәжім үшеуі осы жыйналыстың етек-жеңін жыйнап отыр еді...

ОЛАРДА

Түн ауғалы қашан... Екінші бір жыйналыс жаңа ғана басталды. Пештің қыр арқасына мініп алған бестік шам, өз айналасына ғана жарығын түсіріп, үйде отырғандардың бетін көрсете алмай тұр. Шамның осылай тұруының өзі бір керек жұмыстай, ешкім шамды орнынан қозға-

майды да. Жарыққа үңілмейді, қайта қабырғаға қарап қабыса түседі. Екі елі қырау басқан терезеден үңілген адамға, буалдыр буып, қара көлеңкеге көмілген үйді ішінде он шақты адам бар секілденеді.

Дұрысында да бұл жыйналыстың адамы онға толмады: бес-алты еркек, бір-екі кексе әйел бар. Сыртқа шығып тұрған белгісі болмағанмен, жыйналыс өте шат Аспанның асты ақ отау, жердің беті жасыл кілем, өздер сол отаудың ішінде, сол кілемнің үстінде, сары қазысын тіліп, сары қымызын сапырып отырғандай қуанышты.. Біріне бірі шұлғысып келіп ерін тиескенде, күпілеріне дейін бүлкіл қағып күледі.

— Иә, — дейді «қазды аяк» қара кемпір көзін ашып жұмып:

— Иә, деймін-ау, Жұмаштың кіндік әжесі: мына Токпакпай шалдың ішіне не сыйып жатпайды екен десейші... Айны кәтесі жоқ, айтқанның бәрі келіп тұрған жопа? Сы-р-ра-ғым, бөтен бала емессін, асықпа әлі, қысты күні көреміз деп, талай айтатын ғой атам атты Салпы ерінге; сол айтқаннан келмей қалғаны бар ма? Бір ақ болды, «колхоздың» іші ойран ботқа болып жатыр емепе? Малдан-мал, жаннан-жан қалса менің атымды «Жолды аяк» қойыңдар деп еді. Болмаған несі қалды?

Отырғандар үлкен әулиенің қасиетін көздерімен тағы бір көргендей, ол әулие өзгеден емес, әсіресе колхозда емес, өз арасынан шыққанына төбелері көкке екі-ақ ел тимей отыр. Бірінен бірі асыра сөйлеп, ендігі күн түге өздеріне тигендей, арқалары кеңігендей, тақымдағы бұрау алынғандай, енді ол бұрауды колхозға салуға айналғандай қуанады.

— Мені ағайынға қастық ойлайды деп кұдайда безген, аруакты аттаған-ақ адам айтар. Ана бірдеме істесе сал, мына бірдемені қайырыса сал, Менікін өзіндік кіндей көр. Азғана «Азнабай» желіңе жарамасам, ығын паналармын. Ағайын, тәтті бол, тату бол. Бірін бас, бір мойын. Күс қанатымен ұшады, құйрығымен қонады. Күдай кыл, бидей іш. Береген қолым алаған дегенке басқа ағайынға не жазығым бар еді? Колхоз деген қапәле әкеледі. Әкені баладан, ағаны ініден, ағайынды бауырдан айырады дедім бе? Туырлықты тоқымға алды, шаңырақты отынға алады. Қала болдың, мола бо

дын. Жабыдан жасауыл — тырнадан карауыл. Жылқыны жылан жайлайды, сыйырды қылан жайлайды. Еккенің картоп, жегенің картоп, ақтылы қойдан, алалы сыйырдан айрыласың, — дедім.

Осымда менің не қастық бар? «Азнабай»ды тастап, «Жаңа жол» деп еді, жаңа жолымен де жүріп болған шығарсыңдар, дейім... Әлі де көрмегендерің алдарыңда. Екі үйге бір тауық, бес үйге бір ешкі қалғанда «Есеке!» деп алдыма келмесеңдер, мен Азнабайдан тумай-ақ кетейін! — деді Есілбай, шарта жүгініп алып.

Отырғандар дір қалтырап кеткендей, өз ойларындағы ақыр заманның жетпей тұрған жерін Есілбай жалғап жібергендей ауызын ашып, көзін жұмды. Отырған әйелдер, кәдуілгі алмыйсақтан келе жатқан әдеті бойынша, ауыздарын тағы бір сылп еткізді. Тағы да өзді-өзі шұлғысып келіп тұғжындасқанда, жер үйдің бұрыш-бұрышы түгел күнкілдеді.

— Бұл, кұданың бұйрығынан өзгеше болады дегенді кұлаққа алмаңыздар! — деді жантайып жатқан Сүгір молда басын көтеріп алып. Алдақашан тығып тастаған сары таспығын жеңіне тығып ала келген екен, сырт-сырт еткізіп бір-екі рет қағып та жіберді. Өзі де қотыр ешкідей жыртылған екен, кезеңі келіп қалғанда, тағы бір тепсеңдеп қалайын деген адамша, тізесімен жорғалап бәрінің алдына шықты:

— Пайғамбардың қадысы, әнбиелердің уасыяты, заман ақырдың белгілерін кұданың ең сүйікті кұлдары мұсылман қауымына алдақашан-ақ білдірген... Е-ә-ей, кұдіреті күшті кұдайым! Осы бәленді жібергеніңе шүкірлік... Осыны көріп отырған ағайын, енді де колхоздан кетпесе... — деп жыртылған бетін қойнына тықты...

Сүгір молда жылады ма, күлді ме, болмаса әлсіздігін өз серіктерінен де жасырды ма, ол белгісіз еді. Отырғандар өзара тағы шұлғысып кетті.

Ентігіп Ескендір, Жұмаш келді. Отырғандар бүкіл денелерімен бұрылып есікке қарады.

— Сөйлей беріңдер! — деді Есілбай, түн бойы күтіп отырғандарын білгізіп.

Ескендір насыбайды ерінге қағып жіберді де, тымақты алып ұрып, көтеріңкі дауыспен:

— Не сөйлейтіні бар? Қолхоз да жоқ, «Жаңа жол» да жоқ. Азнакемнің аруағы жаңа бір аунап түскен шығар, деймін... Ертеңнен бастап «Азнабай» ауылы қайта атанбаса, әпкел қолынды! Қолхоз ұу да-шу: мал таусылды, тамақ жоқ. Быйыл бір түйір егін сала алатын емес. Мал өлімі былай тұрсын, жан өлімі сөз болып жатыр. Сөйлемеген адам жоқ. Бәрі де «біттік, таусылдық» дегеннен басқа сөз айтқан жоқ. Жатпай-тұрмай жарым күн бір қыймылдап жіберсек — колхоздың күлі көкте ойнағанын көресіңдер! — деді екіленіп.

— Иса мен Әмірелер бүгін түнде-ақ бес-алты атпен жоқ болып шықпас па екен? — деді Жұмаш.

— Байғұстар, сыйырларын қайтеді? — деді, жұлып алғандай қара кемпір.

— Қайтушы еді? Сойып әкетеді. Сыйыр жанынан қадырлы ма? Қолхоз күртпай жатыр ма? Ертең қазнаға деп алып кететін сыйыр емес пе? Тіс тисе — бұйырғаны. Одан артықты кім тілеп отыр осы күні! — деді Ескендір, үй ішіндегілерге түгел жауап бергендей болып.

— Басқармалар әзір шатасқан жоқ па? — деді Есілбай баласына.

— Е, жоқ-е. Сырдан сыңар аяқ өткен Рамазан шатаса ма, кооперативтің түйесін түймедей жұтатын Жаңғали шатаса ма? Анасын көргеніміз жоқ, мынасын білгеніміз жоқ, олай емес, былай шығар, хатшының былықтырып кеткені шығар деп, бұлталақтап, әлі бір сөзден ұстатқан жоқ. Шіркін жігіттер-ақ қой! — деді Ескендір.

— Ассалаумаликөм — деп ұры тышқанға ұсап, бет-аузы тұтас жымыйып, аузы-басы ыржыйып, өзіне-өзі ырза болған пішіні бар, есіктен «Рамазан басқарма» кіріп келді.

— Ап-бәре-кел-де-е! — деді Есілбай.

— Осы күнге дейін бұзылмай, кұдайдан қорқып, аруақты сыйлап жүретін балалар — осылар-ақ... Сендер аман болсандар Азнабайдың аруағы аунақшымас... Тек беттеріңнен жарылғасын, — деп көзін төбеге, қолын көкке көтергенде, Сүгір молда да шұлғып қоя берді... Үйдің іші манағыдан көрі де рухтанып, жігерленіп, бүлк-бүлк қағып сала берді. Әлденеге таласып, әлденені тексеріп, әлденеменені жоспарлап жатты...

Түн ауғалы қашан... Енді бірер сағаттан таң да атады...

Қыйналған мен Ақан колхоз ішіндегі екі момыны, екі «ақсағы», екі «соқыры», екі «жаманы». Қыйналған мен Ақан колхоз ішіндегі жұмсай білсең істей беретін, ыңк деп тіл қатпайтын, өздері оиша ойлап таппайтын, тапсырғаннан беті қайтпайтын, орысша «ноны» білмейтін, қазақша қара танымайтын, жұмыстан күш сарыкпайтын, айтқанға көне беретін, жоспарды артығымен орындайтын, кәдуілгі «дұрыс келген ырыскелді». Күндіз бұлар шөп тасып әкелді. Шаршап келіп бақайшақтарына дейін терлеп-тепшіп бір самауыр шайды тауысты. Екеуінің қатыны да қай бір пысық сұңқарларым, жөндеп күте де алмады. Екеуінің ағасы да қай бір елгезектерім, қыйналғанмен Ақанға арқа сүйеп, туыскандық қанауын істеп қалғандар емес пе? Жылқы күзететін кезек екеуінікі екен, біреуі:

— Осы бір шаншуым ұстап отырғаны... Ақан, күзетке сен бара қойшы... Ертең мен нетейін... — деді, коздайын деп отырғандай мекіреніп. Біреуі:

— Қыйналған, күзетке сен бара қойшы... Менің бір терім ұстап отырғаны. Келесіде мен нетермін... — деді күпісіне орана түсіп.

Ақан да, Қыйналған да күзетке барғылары келмей, үндей қоймап еді, екеуінің қатыны да аяқ астынан әкімдікке қандай тап берме:

— Неге үндемей қалдың... Сенен басқа адам жұмыс істемеп пе екен? Шаршап көрмеп пе екен?.. Қабағың салбырап кетті ғой! — деп жеппелетіп, Ақан мен Қыйналғанды бастырып, састырып тастады. Жоқ жерден жөндем бола қалып, Ақанның аузын ашырмады. Ақан кейіген дауыспен етігінің су болып қалғандығын айтып келе жатыр еді, қатыны Сақып есік жақта жатқан бір етікті әкеліп, Ақанның алдына алып ұрды. Ең мықты дәлелі қоруыш болуға жарай алмағасын, Ақан әуелі бір тон, оның сыртынан бір күпі, оның сыртынан бір шекпен киіп, бәрінің төбесінен сеңсең тымақпен бір бастырып, белін қайыс белбеумен сірестіріп тұрып тартты да, қорбаңдап күзетке жөнелді. Бұл күйінде Ақанға, етек Сібір түгіл,

орта Сібір, арғы Сібір, одан да арғы Сібірдің бәрінің суығы жабылса да, мұртын қыйсайта алатын емес еді. Тек, жалғыз бір кішкене қауып, жазатайым болып, Ақан тайып жығылса, өз бетімен орнынан тұруы екі талай еді...

Қыйналған да осы түрде киініп, осы түрде буынып, осы түрде ренжіп, осы түрде қатынына өкпелеп, осы түрде қорбандап күзетке жөнелді. Оның қатыны да бір өкшелегенде жепіре өкшелейтін ғой:

— Таңертең қайтқаныңда бір жағым отын ұсақтай сал. Салыйқаның үйіндегі қол дерменді ала қайт. Мүз әкелетін бір ат ала кел. Шай ішкесін бір шана мұз әкеліп, сосын біржола ұйықтарсың... Ержанның сүйменін ала кел! — деп Қыйналғанның үстіне үйе салған...

Ақан мен Қыйналған күзетке бір мезгілде келді. Екеуі де бірін-бірі сонадайдан танып:

— Ақанбысың?

— Қыйналғанбысың? — десті. Осыдан басқа тіл қатыспастан жылқы қорасының аузын ашып, ішіне кірді. Уәделесіп қойғандай екеуі де бірдей барып, екі құшақ шөп әкеліп, қақпаға жақын жерге төседі де, қоржыйып отыра кетті. Сүйтіп бұл күнгі күзетте Ақан мен Қыйналған болды... Жылқы қорасының жайы жақсы емес-ті. Төбеден шығарған төрт «жел соғар»дан қыс бойы түскен қар, жіп-жіңішке болып сарайып төбеге жақындаған. Сондықтан оны «жылқы қорасының ақ киімділері» дейтін. Жіңішкерек біреуін қызға ұсатып «Мағастың ғашық жары» деп те айтатын. Ұйткені жылқының астын тазалағанда ылғый соған барып шүмектетіп тұратын. Оның үстіне қора тазалайтындар қандай еріншек, ол қарды күреместен «жылқы жеуге жақсы болады» деп, айналасын қомақтап тастайтын. Сүйте-сүйте «ақ киімділер»дің айналасы биіктеп кеткен. Маңайына жылқы симей тұрма, айналасы әрі тайпак, әрі тайғақ болатын. Қар жеймін деп, мойнын созып, тілін жылтындатып, ернін жыбырлатып төніп келген жылқы тайып бір жығылатын да, ауыз тие алмай кейін кететін.

Қораның өзі суық. Іші жақсы тазаланбаған, тайғақ. Арық жылқы шөпке таласып тебіскенде, тырандап жығылады да қалады. Жылқының тұяғына тиген құмалак, шерткен асықтай шымырлап сонадай жерге кетеді...

Ақан мен Қыйналған күзетке келіп, бір-бір кұшақ шөп әкеліп астарына төсеп, қатындарына өкпелеп қорбыйысып отырған түні де қораның жайы осындай еді. Бұлар ашуын басып азғана отырды да, қораның жайсыздығы жамбастарына батып, екеуі де тұра келді. Жылқының ішін аралады, шөбін аударыстырды. Бір-екі тай қағажу көріп шетте қалған екен, оларды ауызға қарай әкеліп, оңашалап шөп салды. Қорадағы жүзге жақын жылқы тұяғынан бос жүретін ғой. Дамыл-дамыл тебісіп, тістесіп, тайғанап құлап, күзетшілерге дамыл бермеді. Онсыз да өз жұмысына тыянақты «екі ырыскелді» қораның ішін ылғый аралап, қағажу көрген жылқыны бөлектеп, түн бойы кірпік қаққан жоқ. Екеуара сөйлесулері де көбейді. Бірақ, көбінесе екеуі екі жерде тебіскен, жанжалдасқан жылқылармен көбірек сөйлесті. Солардың арасына бітуана айтудың өзі жеткілікті болды.

Таң қараңғысы — жылқы жусауға айналды. Тістес, тебіс сиреп, қораның іші тыйшыға бастады. Күзетшілер шөп төсегінің үстіне келіп жантайысып отырды да: үркердің алдақашан етекке түскенін, кішкене десін шолпан туатынын, таң атқасын жылқыға кететіндерді оятып үйлеріне қайтатындарын, кешегі шөп әкелгендерін, соқыр көктің күштілігін, бастырық болмай арқанмен таңған шананың ауа бергендігін, жүген табылмай екі ат шөпке «жалаңбас» барып келгенін, колхоздың құрал-сайманы құрып бара жатқандығын, жылқыны бос қоймай, байлап қою керектігін, жылқы басына бөлек-бөлек орын керектігін, ана төрт «ақ киімдіні» алып тастау керектігін, түнге қарай қораның ішіне шам жағып қойса қандай болатындығын, күзетке де үнемі белгіленген адамдар керектігін, «басқарма Рамазанды» жеті атасынан бері қарай бір сыпырып боқтап түсті. Оңашада екеуі де ешкімнен иеніп көрген пенде емес қой, сол бағытпен басқарманың заңынан иттей шімірікпестен, басқарманы түгелімен сыбап алды. Екеуі де колхоздың жетім бұзау, қотыр ылағына дейін ен-таңба, түсі-түгін түгел білетін ғой, бармақпен санап отырып, көп малдың жоқ болып кеткенін айтты. Әрі-бері ежелесіп болғасын ендігі жыйналыста жоқ малды бармақпен санап беруге қаулы жасасып, енді «қатын иттердің» қылығына ырза болмай, соларға көше беріп еді, көше жақтан:

— Үй-ө о-по-о! — деп, жылқы кісінеді.

— Дәуде болса әлгі шолак белсенділердің біреуінің мінген аты ғой, қаңғырып жүрген — деді Қыйналған.

— Солардікі емей, кімдікі дейсің! — деп Ақан Қыйналғанды қостады. Екеуі де тұрып, қақпаны ашып далаға шыкса, бір ақ боз қақпаға келіп тұр екен.

— Айттым ғой, әлгі шіріктер жайдақ мініп жүрген Далабайдың ақ боз аты ғой! — Ей, жануарым-ай! Әлде қай жерден қайтып келдің екен? Ит-кұсқа, ұры-қарыға шалдықпай аман келгенін айтсайшы! — деп күзетшілер қабаттаса сөйлеп атқа жақындай берді.

— Үстінде жабуы бар ма, немене? — деді Қыйналған қараңғыда толық айыра алмай.

Жетектеп қораға кіргізуге Ақан аттың мойынынан ұстай бергенде, ақ боз ат басын тоса берді. Ақан аттың басынан ұстай бергенде, аттың басы үзіліп қолына келді.

— Ойбай, — деп Ақан шалқасынан түсті.

Басы жоқ ақ боз ат бұрылып көшеге түсті де, ақырын жортып кетті... Қыйналған да құлап қалды. Лезден кейін Қыйналған есін жыйнап, Ақанның қасына келсе, Ақан жылқының бір қу басын құшақтап жатыр екен...

ТҰЛЫП

Түн ауғалы қашан... Шөпке тойсын-тоймасын қора голы сыйыр ыңырана түсіп ата жәдесі бырт-бырт күйсін быртылдатып жатыр. Қора тып-тыныш...

Мал деп, шіркін сыйырды айтсайшы. Мал болып, мал болғанда сыйыр болып, жарықтық күтім «керек» еткен бе? Мінезі қандай қазаққа жайлы. Сүті қандай? Майын айтпасаң да болады емес пе?

Оған қойдан қалған да ас, жылқыдан қалған да ас. Керек болса жылқының тезегі де ас. Түнде қандай тыйыш. Бұзаулайтын кезде болмаса, күзетшінің ұйқысын бөлгені бар ма? Кімге болса да жарықтық бір қолайлы мал ғой әйтеуір...

Жұныс пен Шәкібай шалдың білмегені де астында ғой. Біз «сыйырдың түнгі күзетін аламыз!» деп, күздің кара басынан-ақ зар қағып жүріп, ақыр осы жұмысқа шыққан. Содан бері бұлардың түнгі ұйқысы түнемелше

Жүзүм 1

уыйп, бір бұзылып көргөн емес. Қақпаны тас бекітіп алып, шөпті төсеп жіберіп ұйқтайды да жатады. Бұлардың шөп төсектері қалындай-қалындай қазір біп-биік болыпты. Кесер басынан басқа денесін шөптің арасына көміп жіберіп, бұлар бүгін де «Әзірет әлінің» ұйқысына басып жатыр еді...

Кенеттен ту ала сыйыр тұра келді. Тұра салып артқы аяғын сатыр-сұтыр сілікті де, жанында жатқан қара сыйырға сүйкене-мүйкене, ала торпакты бөксесінен аттай отіп, ала бұқаның қасына барды. Ала бұқа ұйқысын бұзғанды ұнатқан ба: — «У!» деп, жатқан күйі жайкап жіберді. Ала сыйыр әлгіден көрі де сыйпалаңдай басып, қара өгіз, тарғыл тайыншаларға соғып түкпірде жатқан қасқа бұқаға барып паналады. Қасқа бұқа қай бір елгезегім: — Тәйір алғыр, немене, күйлеген байталша сұмандап жүргенің... У! — деді барлық пәрменімен.

Өшейінде алатаудай пана көріп жүретін ала бұқа мен қасқа бұқа мынадай мінез көрсеткесін, бұрыла салып қораның екінші қабырғасына қарай жөнелді. Арт жағынан бірдеме ілесіп қалмай, жүрісін жылдамдатқан сайын өзіне жақындай түскесін, ала сыйыр жүгіре жөнелді. Жүгірген сайын құйрықтағы пәле жер тырнап, сырылдап, кейде тақымына да ауыз салғандай болды. Енді ала сыйыр тұрсын ба? Қораның ішін шырық айнала жүгірді. Жатқан сыйырдың бәрін оятып, ала сыйырдың құйрығындағы ала бәлені сыйырдың бәрі де сезді. Сол-сол-ак екен, ала бұқа тұра салып өкіріп жіберді. Қораның дыңдай ақсакалы ала бұқа өкіргесін, басқа сыйырға не жоқ, өкіріске өкіріс жалғап, қораның іші жау тигендей азан-казан болды.

Жұныс пен Шәкібай да шөп төсектерінен сырғанап түсіп айғайға басты. Бұлардың айғайы да шуды көтере түсті. Екеуі сыйырдың өкіруін тоқтатпақшы болып қорбаңдап қарап еді, дүрліккен сыйыр екеуін екі жерге домалатып кетті. Екі шал әрең дегенде, шөп төсектеріне өрмелеп шығып алып: «қасқыр, қасқыр!» деп айқайлаудан басқа ешнәрсе істей алмады. Өгіздер өңештеп, бұқалар бұрқыратып, өкірісті аспанға шығарды. Әлдене заманда Шәкібайға ес кіріп, жалма-жан қораның қақпасын ашты. Дүрліккен сыйырдың құлаудан аманы бірін-бірі мүйіздей, бірін-бірі итермелей, иін тіресіп далаға шықты.

Кең дала көшеге шығып алғасын өкіріс манағыдан да еркіндеп, жөңкілген өкірген сыйыр, көше-көшені бойлап, бүкіл қаланы басына көтерді. Үй-үйден жүгіре шыққан колхозшылар, тұс-тұсынан камалап, әрең дегенде сыйырды қорасына қамады. Он бір тайынша мертігіп, төрт сыйыр жарылып, он шақты сыйыр ақсап қалған екен. Үш торпақты дүрліккен сыйыр шек-карнына дейін ақтарылып, жарылып кетіпті. Колхозшылар басқарманың үрім-бұтақ, зәр-затынан бері қарай сыпыра боқтап жүріп, қораның ішін қарап шықты. Сыйырдың жалпы саны түгел, өкірудің неден басталғаны белгісіз. Көзі сынғасын сабан тығып қойған терезелер болатын еді, солардың көше жақтағы біреуі жерге түсіп мүлде қыйрап қалыпты. Басқа бір белгі жоқ. Қасқыр түссе оның мінезі белгілі, біреуін қапсырмай қалар ма? Ұры түссе, оған сыйыр өкіре ме? Колхозшылар тексеріп-тексеріп келіп:

— Осы қорбандаған шалдардың өздері бірдеме ғып үркітіп алған ғой. Әйтпесе не келіп қалды дейсің? — десті. Осынша апатты өздерінің қорбандауларына алғысы келмеген екі шал:

— Жоқ, жоқ... Біз өзіміз, сыйырдың өкіргенінен ояндық... — деп қысылғаннан түн бойы ұйқтайтындарын да айтып қойды.

Жарылған төрт сыйыр мен үш тайыншаны бауыздап, мертіккендерін басқа жерге шығарып, колхозшылар үйлеріне тарады. Жұныс пен Шәкібай шал да шала-шарпы мертігіп қалған екен, оларды босатып, орнына бір-екі адам қалды. Ешбір із, ешбір белгі жоқ... Жалғыз-ақ үйіне жақындай бергенде Амантай бір қатқан, қыржыйған тұлып тауып алды. Үйіне әкеліп қараса, ақ бүйрек қара бұзаудың терісі. Ішінде жазғы боздан тығылған бір азғана шөп бар. Терінің бауыздауында мықтап тұрып байланған сілемдей ала жіп... Ертеңіне ту ала сыйырдың кұйрығында да жарты метрдей ала жіптің үзігі жүрді...

МОЛАДА

Түн ауғалы қашан... Шолпан ыйыққа асылып, таң да сіберлей бастады. Кәрім, Дайыр, Дәйкеш, Шардамбай төртеуі сегіз атпен шөпке кетіп барады. Колхоз басқар-

масының қылығы қараңғы болса, істің бәрі шек-қарындай ақтарылып жататын әдеті ғой. «Жаңа жол» колхозы да сондай, колхоз екеу болса — бірі де, біреу болса, — соның өзі болатын. Қара жерде шөбін тасып алмай, егінін жыйнап алмай, былығытын да жататын. Шөпті қыс бойы тасып жеумен келе жатқан.

Шөпшілер «Тәсібектің» алдымен, «Қара емен»ді басып, Қалқаман-Мүлкаманның ескі қорасының етегімен өте берді. Оң жақта ескі қыстаудың орны үңірейіп:

— «Біз енді өлдік... Шіркін, Есенеі ақсақалдың дәуірі, келіп-келіп, жардан кұлағандай бір-ақ күрс ете түсетін, — деп ыңырсып жатқандай болды.

Сол жақта шығысқа қарай қыйсайып барып, жантая кеткен Есенеідің ескі мешіті. Оның айналасы Есенеідің әкесі Естемес, Естеместің әкесі Сеит, сол Сеиттен бергі өлген өліктің қалың моласы, қара қарғаның ұясындай жыбыр-жыбыр етеді.

Моланың түбінде жол екі айырылып барып, моладан өткесін қайта қосылатын. Шөпшілердің әрқайсысы екі шананы басқарып, арасы үздік-үздік келе жатыр еді. Бәрінің алдында Кәрім, оған таяу он арқан бойы Шардамбай, Дайыр мен Дәйкеш екеуі жарты шақырымдай кейін келе жатқан.

Кәрім моланың дөңіне шықты да, арттағыларды тосып алу үшін атын тоқтатты. Бір-екі минут ішінде Шардамбай қуып жетті. Екеуі қосылып кейінгілерді тосып алмақшы болып еді, бірақ олар екінші жолға түсіп, моланың арғы бетімен кетті. Олардың арғы жолмен кеткенін білгесін Кәрімдер де жүріп кетті. Қалың молаға әбден қабырғаласып келгенде жан дауысы шығып шынғырған бір дауыс естілді... Аттар үркіп, жолдан шығып қалың қарға омбылап барып тұрып қалды. Содан кейін жапырайып жатқан кәрі мешіт жылағандай, күлгендей, налығандай, қаңырлаған ын-жың, ұу-шу болды.

Шөпшілер кенеттен ұшырасқан уақыйғадан орасан сескеніп, жан таласып қашуға айналды. Жолдың молаға ең жақын өтетін жеріне келгенде, Есенеідің қара моласынан ұп-ұзын бір «ақ киімді» шығып, екінші бір молаға кірді. Одан шығып тура жолға қарай бет қойғанда, шөпшілер аттарын сабалап, тырбаңдатып шауып кетті...

Молаңың ар жағындағы жолмен кеткен Дайыр мен Дәйкеш те, осындай дауыс естіп, олар да «ақ киімді»ні көрді. Олар да қорқып қашты. Моладан шақырым шыққанда ғана шөпшілер бірін-бірі қуып жетіп, көрген-білгендерін айтысты.

— Азырақ кідіре тұрып, таң әбден атқасын осы молаға барсақ қайтеді? Осында бір сыр бар ма? дейім! — деді Кәрім...

ДҮРЛІГУ

«Жаңа жол» колхозы — «Жаңа жол қаласы» — екеуі бір ғой. Колхозшылар көбінесе «колхоз», «қала» деген жалғандыны қоспай-ақ, «Жаңа жол» деп атайтын. Есілбай мен Сүгір молдалар олардың үрім бұтақ, қанат-құйрықтары кісі жыйналған жерде «колхоз қаласы», «Жаңа жол қаласы», «өзіміздің қала», «өзіміздің колхоз», «Азнабай қаласы», «Азнабай ауылы» деген атауларды айнала шатастырып, кісі жоқ жерде тап-таза «Азнабай ауылы» дейтін. Олар қайткенмен де Азнабайдың атын сынадай қыстырып жіберуге жан таласатын. Азнабайдың атының өшіп қалмауын көксейтін.

«Жаңа жол» дұрысында толық қала да болып жеткен жоқ. Бірақ, бұл «ауылдықтан» алдақашан қол үзген. Мұның ауылдық пішіні алдақашан қыйраған да, қалалық қалпына толық көше алмай келе жатқан. Бұлардың колхоз болғандығы алға қарай сүйресе, ескі ауылдың ескілігі кейін қарай тартып тіресіп, тұсау бола беретін. Сондықтан, «Жаңа жол», — ауылдық пішінін, ауылдық салтын әлі жойып болмаған, жаңа туған колхоз қаласы еді.

Дәл бүгін, әсіресе түске дейін «Жаңа жол» колхозынан көрі «Азнабай ауылы» жағы басым болып тұрды.

— Сұмдық-ай, сұмдық десейші... Бұдан артық кереметті қашан көргендерің, қашан естігендерің бар?.. Ап-пак, ақ боз ат, дейді... Әуелі үш қайтара кісінепті... Одансын оқыраныпты. Одансын жер тарпыпты!.. Әлгі садағасы кеткір ақсақ Ақан, оны ұстаймын деп жалына жармаса бергенде, жарықтық басын тоса беріпті. Содан басқасын шірік неменің өзі де білмейді (ол ақсақты тірі тас-

тап кеткенше кеудеге бір теуіп өлтіріп кетсейші десейші)... Содасын барып дейт, жануар басынан ұстай алғанға шектеніп дейт, басын тастапты да, дейді, өзі жортып жүре беріпті, дейді (кереметімді көрсін деген ғой, жарықтык!)

— Шолтандап Қыйналған албасты да жақындай берген екен, жануар жалымен желпіп оны құлата салыпты... Сүйтіпті де, «Үреген атаң» үйінің алдымен күн батысқа карай жортып жүре беріпті... Салпы еріннің әжесі қандай сергек, таң қаранғысында далаға шыкса, бір ақ боз ат сол үйдің қасынан өтіп бара жатыр, дейді. О кемпірдің көзі әлі жіті ғой: «Басы жоқ екенін анық көрдім, ойбай-ау, ондайды кісі көргіш болады ғой, содасын не болып кеткенімді білмейім, әйтеуір үйге кіріп: Рамазан, енді мен өлетін шығармын! — деуге ғана тілім келді», деп айтады, дейді... Ақыр заман, ақыр заман десейші!..

— Салкоз-салкоз деп ағайын иттей ырылдасып бара жатқаны да сол ғой... Сүйтіп жүріп ақыр заманның келгенін бір-ақ біліп калмақбыз да, ағайын қайта табысуға мұрсаң да келмес әлі...

— Ойбай, қайнағанын үйіндегі шешей-ау, бұдан артық не болады деп отырсың!.. Осы қаланың бәрі көріпті: «Бұзау» атаң үйінің баласы да, «Шикил» шалдың қатыны, үлкен баласы да, «Төрттен астам» үйінің келіні де, «Таза жіп» үйіндегі солбыр да, сәтсіз күн үйіндегі «Шаппа» да көріпті. Жарықтық-ай десейші, қаланың шетіне шыққасын үш қайтара кісінепті де, қайып болыпты, дейді; енді біржола кеттім дегені ме екен, неменесі екен? Кісінегенде, дейді, дауысы құлыншақтың дауысындай, дейді... Құрысын, бүйтіп отырып болған колхозы. «Колхоз болып, күнде, ақ боз ат көріп қалай отырамыз, берсе атыңды үйге әкел, бермесе атың да кетсін, сыйырың да кетсін, өзің үйден шықпа, колхозға барма!» деп Қабдештің бапасын үйге отырғызып қойдым. Атына да барған жоқ, күндегі жұмысына да барған жоқ, жатыр үйде...

— Жасаған-ай, бәрінің бір келуін қарасайшы. Зеңгі бабада тегін мал емес қой, түн бойы өкірді, қаладан шығып кете жаздаған жоқ па тіпті... Пірәмі кісіге ұмтылады, дейді. Күзетші екі шалды мүйіздеп-мүйіздеп өлімші қылыпты. Қооператив күзетшісі көріп қайырам деген екен, сыйыр біткен өзін ортаға алып, ол бейшара сарайға

тығылып әрең кұтылыпты... Біздің атам көп жасаған адам емес пе, қара жер — қара жер болғалы қорадағы сыйырдың түнде өкіргенін естіп көрген жоқ едік, бұ да бір заман шығар, дейді...

— Сыйыры кұрсын, өлмесе өрем қапсын, керек болса ауылнайдың өзі асырап алар, енді ол қораның маңына барма, деп «әлгіні» үйден шығармай қойдым...

— Е, енді қайтсын, бәрінен өз жаны қымбаттағы...

Осы секілді ығы-жәні жоқ әңгімелер бүгін өрбісіп кетті. Қанша кұрметтейін десем де, осы әңгіменің көбі әуелі әйелдерден басталғандай болды. Бүгін олар кұдық басына күндегіден анағұрлым ерте барды. Бірін-бірі тосып алып, бастары кұралғасын шелектерін тастай беріп, естіген-білгендерін айтысты. Бакытқа қарай түндегі дүрлігістің бірде-бірін көзімен көрмегендері жоқ екен, сондықтан шу дегенде ешқайсысы үйлескен, қыйсындасқан ұзақ әңгіме етіп әкете алмады. Бірақ бәрі де бірдеме естіп, естімесе де білгенге ұсап, біріне-бірі жалғап, жамай-жамай, бастап жыйналған бір топ әйелдің өзі-ақ бір шелек су алып қайтқанша, әңгіменің желісін сызып, бағытын белгілеп алды. Одан артықты керек қылмайтын, керек болса өз жанынан-ақ толықтырып жібере алатын, кейбір өзіне сенген жеңгейлер, әңгіменің ұзын-ырғасын естігесін, суын тезірек алып, тезірек басып үйге жөнеліп кетті. Бірақ, үйіне де тұрған жоқ, суын төгіп-шашып самауырына кұя салып, қайтадан көшеге шықты. Әлі су алуға кұдық басына барып қабарланбаған әйелдерді жолдан тосып алып, бірдеме айтқысы келгенін сездіріп, қыпылдап тұрды. Онысын да сезбей, сезсе де қайрылмастан өте берген кейбір «меңреулер» болса:

— Естідің бе-ей, түнде жаман болыпты ғой... — деп еріксіз тоқтатып, әңгімесін тыңдатты.

Түндегі әңгімені басынан гөрі де әрегіректен бастап, аяғынан гөрі де берегіректен тоқтатып, тоқтату былай тұрсын, бұл әңгіменің мұнымен бітпейтінін ескертіп, «аяғын соңра» айтатын болып, ана әйелдің келіп тыңдайтынына уәде байлап қалды.

Кейбір «ақпа кұлақ сұңқарлар» бір қатыннан естігенде түгел ұғына алмай, екіншіден сұрап, екінші оған екінші түрде айтып, олар одан жаман шатасып, шатасқандарына назаланып, қайтсе де анығын білуге үшінші

біреуден сұрап, ол одан жаман шатастырып, әйтеуір «ақпа құлақтар» анығына жете алмады. Мұндайда олардың «әлгілері» де үйде бола ма, анықтап айтып беретін. Сондықтан бұлар суларын үйлеріне апарып тастады да, құдық басына қайтып келді. Қашан әңгіме әбден тарап, енді ескіруге бет алғанша, олардың таңертеңгі самауырыны да қойылған жоқ. Өздері, бәрібір әңгімеге тұтас тойынған да жоқ.

Ақан мен Қыйналғанның қатындары қайбір сөзуарларым. «Кереметті» көзімен көрген осылардың байы болса да, бұлар ешкімге ешнәрсе үйлестіріп айта алмады.

— Көтек.. Көргенде қайтсын... Өздері де қорыққан білем... Не екенін біз қайдан білейік... Бізден сұрайды ғой... О несі екен... — десті ортаға алған қатындарға.

— Әй албастының әруейі басқыр, мегежіндер-ай!.. Жидіп естігендерін айта алмай тұрғандарын... Ат не қылыпты? Кісінеп пе? Оқыранып па? Әлгі бастың көзі бар ма екен? Құлағы ше? — деді басқа қатындар мәселені қабырғасынан қойып.

— Кубас дейді ғой. Біз қайдан білейік... — десті екі жеңгей, ешкімнен ұялмай-ақ...

Қайта олардан көрі Жұныс пен Шәкібай шалдың кемпірлері асырды:

— Сыйырлар өкіргенде көздері от болып жайнап кетеді екен, дейді. Қораның ішінде бірдеме ырыс-ырыс етті де жүрді, сасқанымыз ғой «аруақ-аруақ!» дей беріп-піз, дейді, біздің шалдар...

Колхоздың бірсыпыра еркектері де әңгіменің осы жағы көтерілуіне себеп болды. Кейбіреуі Есілбайлардың ұғындыруымен, кейбіреуі өз қатындарының ықпалымен еріксіз өсекке қатнасып, әрі-беріден соң белшесінен батпаққа батып кетті...

Ал, енді, еркек жағының көпшілігі бұған ерген жоқ. Әуелі біраз кобалжығандай болса да, артынан беттерін түзеп алды. Бұлардың көбінің әйелдері де өздерінің ауанына көшті.

Өсіресе ертеңгі шайдан кейін ұя хатшысы Қайыр мен ауыл кеңес ағасы Теміржан колхозды жыйнап алып түндегі уақығаның қайдан шығуы мүмкіндігін түсіндіргесін, «бір сыр бар екеніне» көздері жеткендей болып, сенімдері нығайды.

Қайыр түндегі «кереметтердің» қайдан шығатындығын айта келіп, сөзінің аяғында:

— Түндегі көрініп жүрген «ақ боз ат» та, сыйырдың өкіруі де — бәрі де адам істеген іс. Мұнда кұдайдың кұдіреті де, кереметі де, дәнеме де жоқ. Бұл біздің жауымыз — байлардың ісі, солардың қолы. Мұны біз сендерге кешке дейін-ақ ашып берейік! — деген еді.

Отырғандар оны неден шығарып қорытып отыр екен дегендей, көздеріне көрсетіп, қолдарына ұстатқан ешбір дәлел келтірмегенін олқысынып сәл аңыра қалып еді, Теміржан үстелдің артынан түндегі тұлып пен «ақ боз аттың басын» суырып алып:

— Мына бас пен тұлыпты таныйтындарың бар ма? — деді жыйналысқа. Жыйналыс қоғадай жапырылып бас пен тұлыпқа үңілді де, ешқайсысы танымайтындығын білдіріп, бастарын шайқады. Жыйналыс екі минуттай үн шығармай, үңілді де тұрды. Тұлыпты тауып алған Амантай, тұлыпты ерсіл-қарсыл аударып тұрып «нағып танымайсыңдар?» деген адамша айнала бір қарады. Амантайдың айнала қарауы жыйналысқа бірдемені ұғындырғандай, ұмытқан бірдемені естеріне салғандай болып, төрт-бес адам бір ауыздан:

— Әй, мынау... Кімнің үйінің...

— Жаздығүні...

— Өлетін...

— Ақ бүйрек...

— Қара бұзауы емес пе?.. — деді әрең-әрең ауыздары барып.

— Кімнің үйінің? — деді Қайыр, жыйналғандарға қарап.

Амантай өз ойын Қайырға алдақашан-ақ айтып қойған ғой, сондықтан бұл арада үндемеді. Басқа танығандар бір минут шамасы біріне-бірі қарасып тұрды да:

— Өзіміздің... Кімнің... Рамазан басқарманың, — деді біріне-бірі жалтақтасып қарап. Бұлардың біріне-бірі жалтақтасып айнала қарасуында, «Рамазаннан бізді өздерің қорғарсыңдар...» деген қорқу бар еді. Бірақ дәл осы арада Рамазанның болмауы бәрінің де буынын бекітті.

«Рамазан басқарманың!» дегенде жыйналыс бір уақыттың үстінен түсіп бір қараңғы қылықтың ізін тапқандай, ереуілдеп тұра келді. Саспай, сақтықпен басып,

тұлып пен басты тағы да айналдырып қарасты. Сүйтті де, Рамазанның ақ бүйрек қара сыйырының барлығын, оның былтыр ақ бүйрек қара бұзауы болғанын, ол бұзаудың жаздыгүні өлгенін, оның енесін жаз бойы тұлыппен сауғанын естеріне түсіріп, бірін-бірі толықтырып болғасын:

— Сонікі, сонікі... Рамазандікі... — деді бір ауыздан. Басты да айналдырып қарап-қарап:

— Осы бас дәуде болса картоп суаратын суаттың сол жағында, жалғыз ағаштың қасында жататын бас... Керек болса бұл, былтырғы Құлжамал үйінін арам өлетін қара кер биесінің басы! — деді бақташы Таспай.

Жыйналыс басты тағы айналдырып қарап, қараған сайын Таспайдың сөзі дұрыс секілдене берді. Анықтау үшін «Суат көлге» бастығы Шәріп қылып үш адам жіберді. Басқалары тұлып танылғандығына, анық Рамазандікі екеніне акты жасады. Актыға кол қойып жатқанда сыйыр күтуші Мәзит, ту ала сыйырдың күйрығындағы жүрген ала жіпті шешіп әкелді. Әкелген жіпті тұлыптың мойнындағы жіпке салыстырып қарап еді, бірінің бірі үзігі болып шықты. Қатта жіптің үзілген тілдеріне дейін біріне-бірі жалғаса кетті.

Сол екі арада «Суат көлге» кеткен Шәріптер де келді. Олардың әкелген қабары:

— Рас, сол бас болып шықты! Өткен түнде ғана салт біреу барыпты да, атынан түсіп тұрып, басты алыпты. Жаңа із сайрап жатыр. Бастың жел жағына жыйналған қар да, бастың астындағы көде де, салт аттың ізі де жап-жаңа күйінде ап-айқын жатыр. Жолмен барып, бұрылып басты алыпты да, қайтадан жолға түсіпті. Біз ешнәрсені қозғағанымыз жоқ. Біздің үш аттың ізі бір бөлек жатыр. Аттан түспестен бастың жатқан жерін айналдық та, кейін қайттық... — деді.

Колхозшылар істің астарына өздері де анық түсінгендей гүлдесіп кетті. Сондықтан Қайыр мен Теміржан жыйналысты таратты да:

— Істің ізін өздерің де көріп отырсындар. Ауыздарыңа берік болыңдар! Бүгін кешке дейін бәрін ашамыз! — деді. Сүйтті де, дереу Рамазанды шақыртты. Одан басқа он шақты адам ертіп алып, бас жатқан жерге барды. Бұлар да аттан түспестен түндегі ізді баспастан жүріп,

істі анықтады. Күн бұлыттанып жел тұра бастағасын қаладан үш-төрт кереге алдырып, бастың жатқан жерін, аттың, басты алуға түскен адамның ізін айнала қоршап, үстінен киізбен жауып тастады. Бес күн боран бола қалса да, анау ізді жауып кете алмайтындай етіп қымтады да, басына күзетші қалдырып, өздері қалаға қайтты. Тағы да көргендеріне, істеген істеріне акты жасап, бәрі қол қойды. Қолы сәл қалшылдап тұрып Рамазан да «Итбас ұлы» деп иректей салды.

— Сенің колхозың не болып бара жатыр өзі? — деді Қайыр, Рамазанға көзінің құйрығын қадап.

— Қайдан білейін, сендер білмесендер...

— Түндегі дүрлігісті не деп ойлайсың?

— Ештеңе деп те ойламаймын... Тіпті зейілім жетпей тұр... Мен, осының бәрін де өтірік пе дейім... Қайдан келген ақ боз ат? Күзетшілер өш біреуіне жала жапқысы келіп ойлап шығарып жүргендері. Қазақтың әдеті белгілі емес пе, асқа өкпелесе пәле жаба бастайтын. Содан басқа түк те жоқ. Осыған біреу ақтан күймесе кара да тұр... Ол болмаса ендігі әрі күзетке бармаймын деп істеген айлалары. Бұл оңбағандардың бәрі де колхоз жұмысы десе аза бойлары тік тұрады. Бұларды колхоз қыламыз деп, босқа қызыл май болып жүрміз...

Рамазан қызыңқырап, азырақ қызарыңқырап, екі түрлі ой тастап, белгілі бір із тастай сөйледі. Мұны басқалар да аңдамай қалған жоқ, бірақ, бірден кесіп тастамайық деген адамша, үндемеді.

— Сыйыр өкіруін неменеге жорыйсың? — деді Қайыр.

— Е, сыйыр өкірсе өкіре береді. Шұбатылған екі шал өздері үркітіп алды, онан басқа дәнеме де жоқ... Мұны копа қардай сөз қылуларыңның өзі... — деп Рамазан күмілжіді де, сұп-сұр болып кетті. Қайыр да басқа нәрсе сұраған жоқ.

— Ана бір қазандарыңды тезірек жөндесейші, кешкі жыйналысқа керек болады. Есебінді де дұрыста... — деген секілді бірдемелерді айтып Рамазанды әрі кідірте берді, әрі көңілін басқа мәселеге аударды. Басқаларды жұмысына тартты.

Ауыл кенесі де, тұқым тазалаушылар да, бәрі де өзі-өзінің жұмысына кірісті. Рамазан оңаша қалған Қайырға:

— Сен біздің елді жақсы білмейсің ғой. Бұл жайғалмен ауыздасып, даумен көзін ашқан ел. Осының бәрін ойлап шығарып, Қорқыттың көрін қолдан жасап жүрген біраз бұзақыларымыз бар... Бір-бір көк айыл қатындарын қосып алады да, қаланың ішіне қара өрт шашады да жүреді... Осы елді колхоз қылам деп атқа мінгеніме үш жыл болды. Ылғый алысумен келеміз. Бұлардың айтқанына иланып, өздеріне сене-сене менің абройым да айрандай шашылып болды... Менің аяғымды құшып жүрмесең болғаны... — деді, сөзінің аяғын зілдендіріп.

— Ол бұзақылар кім?

— Бастығы Кәрім мен Шәріп, оларға қосылатын Қасым, Дайыр, Рақыйла дегендер...

Рамазанды маңдайға соғып жіберетін талай сөздер алқымына тығылып келіп-ақ қалса да, Қайыр үндемеді. Оның өз жоспары өзін билеп отырған кезі еді, оны бұзғысы келмеді. Сондықтан:

— Жарайды, көрерміз... Жұмысыңды істей бер. Басаяғын тезірек жыйнасайшы, — деп сенім көрсеткендей болды. Рамазан аз да болса демесін алғандай болып есіктен шыға бергенде:

— Әй, тұра тұршы... Мынаны таныйсың ба? — деді Қайыр, жайдары дауыспен.

Рамазанның қаупы да, күткені де осы сұрау ғой. Бұл сұрауға тоқсан түрлі жауап та әзірлеп келген. Бірақ, жайдары дауыспен кенеттен қойылған сұраудың ешбір әзір жауабы аузына түспей қалды. Бір жағынан бұл жөндегі сөзге шама келгенше қатнасықысы да келмей, шама келгенше бойын аулаққа салайын деген ойы да бар ғой. Сондықтан, Қайырдың сұрауын естіген соң, бұрылар-бұрылмаста-ақ:

— Танымайым. Қай тұлыпты түстеп қойыппын...— деді.

Бұл жауапты бергенде Рамазанның көзіне тұлып жөнді іліге де қойған жоқ еді. Бірақ, сұрау тұлып туралы екенін Рамазан қалай да сезді.

— Осында біреулер тұлып сіздің үйдікі дегенді айтты.

— Болмас-болмас...

— Егер болса?

— Болса, мен білмеймін...

— Енді кім біледі?

— Онда, маған қастық қылайын деген біреудің жамысы болады... Ондайлар бұл қалада толып жатыр...

— Тұлыптан не қастық табылады?

— Қайдан білейін...

Сұрау да, жауап та осымен тоқтай қалды. Біріне-бірі қадала бір қарасты да, бірін-бірі түгелімен ұғынғанды болды. Рамазан шығып кетті, Қайыр отырып қалды.

Жыйырма минуттан кейін сүргіш мөр басылған п кетті бір салт адам аудандық тексерушіге алып кетті...

ҮШІНШІ ЖЫЙНАЛЫС

Қазір жыйналыс деп ешкім қабарландырған жоқ «қызыл бұрыш» өзінен-өзі аузынан шығып, лық том барады. Жыйналыс әрине, әлі ашылған да жоқ, айт қойын-қоныштан ағытылып барады. Колхоз мүшелышқынғандай. Ілгерлеудің орнына кейін аттап қалғанды ашық көргендей. Енді арт жаққа бір қарамаса, бған қателерді мұрыннан тізіп, көзден бір өткізбесе, мытап тұрып бір сілкінбесе, болмайтынын әбден ұғынғанды

Ұрылса жығылады, кұрылса болады деп, өткен күдер ашы зарды, тұла бойды тұтас улап болғанын колхозшылар анық түсінгендей.

Төрт бұрышта да топ, төрт терезеде де топ. Топ ары да топ. Топ іші толған мәселе. Толқынды топ шеш жатыр...

Уя хатшысы Қайырдың: «Қане жолдастар!» деуімұн екен: бірін-бірі кимелеп, ұлтарактай болса да ілгі қарай ұмтыла түсіп, колхозшылар қоғадай жапырла аласа үй аузынан шығып, үйге сыймағандары есік п терезеден үкілді.

— Басқарманың баяндамасын естідіңдер ғой... Сдыктан, сөйлейтіндерің болса, сөйлей беріңдер! — д Теміржан, колхозшыларға қарап.

Колхозшылардың бұрынғы қазақтан ірі бір айырмасы бұлар не істеп отырғанына, қайда бара жатқанына, не зінде ашық түсінеді. Бұлар «сөйлей беріңдер», «кім ж пініске шығады», «кімнің ұсынысы бар», «сұрақ біт енді желпініс бітті, ұсыныс», «президиум», «асыра с теу», «апартоншыл», «үлкен кісі айтқан белсенді» де

сөздерді тымақтай сілкіп, пайдалана біледі. Кейбіреулері, «оңшыл-солшыл апартун болмайын десең!», «асыра сілтейін демесең!» деп те жібереді...

Олар «Әлекеңнің ауғы қалай қарай қыйсаяр екен», «Жанекеңнің түтіні қалай ұшар екен» деп отырмайды да.

Бұл жыйналыста да осылай болды. Бригадир Кәрім тұра салып келіп ағытылдырып еді дейім, сөзді отырғандардың айызы қанып, кұмары сонша тарқады білем, Кәрім сөйлеп біткесін алақан шартылдатумен бірге:

— Өй, өркенін өссін!..

— Өй, мың жаса!..

— Өй, ұл туса, өзіндей болып тусын! — деп жыйналыс гу-гу етті...

Кәрім колхоз ішіндегі басшы жігіттердің бірі. Өз ісіне тыянақтылығы былай тұрсын, барлық істің ағынын түзеп, барлық іске жөн сілтей алатын жайы бар. Бұл қара дүрсін «есті жігіттер»дің біреуі ғана емес. Ол жалыннан жалқынды, белдестен жағаласты, араздықтан жаулықты, ағайындыктан таптықты дұрыс айыра алатын.

Ол шөпке бара жатып көрген «ақ киімді»ні де өзінше жорыған. Ешбір кұдайға, ешбір аруакқа, ешбір кереметке байланыстырмай «бұл Есілбай мен Сүгір молданың жұмысы» деген ішінен. Қасындағыларға барайық деп осынша жалынғанда, олардың табаны тұрмай сырғып берген. Әсіресе, Шардамбай қандай бір мойын (ол қорыққанда да бір мойын болатын ғой), «байлап апармасаң бармаймын!» деген, келтесінен қайырып, жалғыз болса да баруға бір ойланғанда, моладағылармен жанжал болса (жанжал болатыны даусыз еді), оларға ешнәрсе істей алмайтынын біліп, басын шайқай кете барған.

Шөпті алып қайтқанда молаға соғып, мешітке кіріп еді, ешнәрсенің ізін таба алмады. Үйткені түске тармаса алай-түлей боран болып, бұлар шөптен қайтқанша ізді жауып, күрткік жүріп кеткен еді. Сондықтан әрі ойлап, бері ойлап жолдастарына:

— Тіс жарып ешкімге ештеңе айтушы болмаңдар, әуелі қойындарындағы шүйке бастарыңнан сактаныңдар! — деп мықтап шегелеген де қалаға келген.

Келе сала, онашалап Қайыр мен Теміржанға айтып еді, олар да тірі жанға сездірмеуін мақұлдаған. Сондықтан жаңа сөйлегенде Кәрім колхоздың жұмысын асты-

үстіне келтіріп тексерсе де, «ак боз ат», «ак киімді» деген сөздерге ат шалдырмастан өте шықты.

Кәрімнің түндегі орасан уақытқа тоқтамай өткендігі басқаларға түсініксіздеу болды. Бірақ, «мынау он сөз қылмағаны дүрлігісте жөнді мән жоқ екен ғой», деген ой тудырды. Кәрімге керегінің өзі де осы еді...

Кәрімнен кейін Ақан, одан кейін Қыйналған, одан кейін Урқия, Әбен менен Әмина, бірін-бірі түзеп, біріне бір сөз қосып, бірінен бірі сөзді жұлып алып, бірін-бірі киіп мелеп, бірін-бірі итермелеп, үй толы жан бәрі сөйледі. Соншама малмен, соншама жанмен, соншама күшпен отырып, «Жаңа жол» колхозы неден кер кетуге айналғаны ашылды. Көптен көкірекке орнап, шешуі табылма жүрген «неге?» осы жыйналыста күрмеудей шешілді:

— Найзаны бойлата, сапыны сағасынан сұғатын жәріміздің бірі — біздің колхоздың «Азнабайлығы», «Жаңа жол»дың көпшілігі жалғыз «Азнабай» руынан. Аласы «Азнабай», айшықсыз ру бардай-ақ жұбымызды жазбастан, арамызды ажыратпастан жыйнала қалыппыз. Төрт үй «Түрікпен», үш үй «Қызыл бас», екі ноғай, насыбайша Степан, тілік бет Павлдан басқаның бәрі «Азнабай». Соңғылары әрі аз, әрі жаңада қосылды. «Азнабай»ға қараған жейдедей болса, мыналарды шапандай сыртқа ұстап отырамыз. Басқарма бұларға шет қақпай жасап өгей шешенің баласындай шеттетіп, тек тапсырынды жұмысты істетіп келді. Басқа рулардан жыйырма шақты үй келеміз, колхоздарына ал дегенде:

— Ойдан-қырдан арық-тұрақ жыйнайтын шамамыз жоқ. Даяр тамаққа ие болғылары келеді ғой... Алмамыз! — деп, Рамазан мен Жаңғали бет бактырмады.

— Қала салғанда өзіміз тымып беріп көштік те, колхозда жоқ кедей, орташаны тастап кеттік. Керек болса төрт-бес үй колхоз мүшелері де қала барды. Бұларды бәрі де руы басқалар еді, ешкімінң жаны ашып шақырмағасын, амалсыз басқа колхозға көшіп кетті. Ал енді Азнабайдың «жеке салығын» да, молдасын да, жақы туғандары көшіріп әкеліп үйіне кіргізіп отыр. Керек болса, басқарманың иек көтеруімен оларға үй де салысы берген колхозшылар бар. Бастығы басқарманың аға-індері болып, колхоз жұмысын тастай беріп, Есілбайдың үйін салып берген жоқ па? Сүгір молда Жаңғалид

иесіз үйіне кіріп алған жоқ па? Алдақашан бай-кұлақ қаласына кететін Есілбай мен Сүгір молда, Рамазан мен Жаңғалиді жамбастап, талтаң-талтаң етіп ортамызда отырған жоқ па?

— Қолхоздың жұмысына жаны ашыған болып Есілбай ылғый «ақыл» айтып келе жатыр. Рулас колхоз, бірінен бірі шыға алмай (әсіресе басқарма), Есілбайдың сөзіне құлақ асады. Есілбайды жыйналыста жақтайтындардың көбі, оңашада әкей-үкей болады. Рамазан, Жаңғали, Исақмет басқармаларымыз Есілбайдың дегенін істейді... — деп Жантық шықты.

— Көлік болса әлсіз, тамағы нашар, жер болса құрғап барады; алдымен бидай-сұлыны салып алайық, — дедік Рамазанға әдейі келіп.

— Егінді менен бұрын қайсың салып едіңдер, әуелі тарыны, огородты, картоп пен күнбағысты, жүгеріні салып алған жақсы. Қар жауа ма, жер қайта қата ма, боз қырау түсе ме, нете ме, кім біледі... Күдай берсе бидай мен сұлыға майдың ортасынан әр жағы жақсы болады... Көкке тойынған көлік те тыңайып қалады оған дейін... Сүйтіндер! — депті Есілбай.

— Рамазан мен Жаңғали кеңірдектеп жүріп соның дегенін істетті. Бидай мен сұлы кеш салынды. Топырақ курап шандақ болып жатты... Кеш салынған егін, құрғақ топырақта бас тартпастан қалды, бас тартып өскені болса, қар жауғанша піспей көк балғын күйінде қалды. Егін кезінде Рамазанға:

— Есілбайдан алған ақылыңның тап... дедім әбден кейіп кеткендігімнен. «Басқармаға» бағынбады, деп Рамазан мені жыйналысқа салып аупырым әрең деп жаным қалды... — деді Шәріп.

— Газеттен оқып сала-ақ «ал ертең қар тоқтатуға аттанайық!» дедік бірсыпырамыз қыстығүні. Балтамыз бен күрегімізге дейін әзірлеп, «біреуі келіп терезеден аяқайлар» деп дайын отырдық. Бір күн отырмыз, тереземіз тықылдамайды, екі күн отырдық — тықылдамайды, бақсақ:

— Егінді қар бере ме, күдай бере ме? Жылы келсе өзі де шығады. Қайта, қар тоқтатқан жер су басты болып шөп шығып кетеді. Оны көреміз ғой... — депті Есілбай мен Сүгір.

— Біздің басқармалардың мыйына осы ақыл орнығып қонғансын болушы ма еді, қар тоқтаттырудың орнына, қала қыдырып елге бір жаңа шыққан «бес бармақ» деген, «май палау» деген тамақ жасатып жүріпті... — деді Біржан.

— Шөпті пісіріп шапқан жақсы, піспеген шөп қазақ малына ас болатын ба еді? Орыс көктей шапса, шөме-леде кептіреді, күтуін біледі; орыстың малы да көк шөпке үйренген — тышқақтамайды. Қазақ маяға үйеді. Көктей маяға үйген шөп шіріп кетеді. Қазақ малы оны ас қылмайды... — депті Есілбай.

Рамазан мен Жаңғали екі жорғаны мініп алып, бір жұма шабынды байқаумен жоғалып кетті. Онда бітіргендері арақ ішу, карта ойнау, қыз-келіншек аулау болыпты. «Жалтыр»ға барып бір шомылғандарын көрген кісі бар да, басқа шабынның маңына да барғанын жан білмейді. Екі жорғаның арқасын ошақтай, мойнын пышақтай, санын қалақтай етіп қайтып келді де:

. — Шөп шабуға әлі ерте екен, қауда қалындай түссін, көл кұрғай түссін... Ауданнан машина-сайман келсін... Содан кейін бірақ дүр еткізе түсеміз! — деді.

Шөпке кеш түстік. Шөпті орталамай жатып, егін пісті. Шөпті тастап егінге жабылдық. Шабылғаны үйілмеген тасылмаған, көп шабын шабылмаған күйінде шөл қалы берді...

Егіннің ерте піскенін орып болғанда, кеш егілген бидай мен сұлы күзге дейін көкшеледі де тұрды. Басқа колхоздар бидай-сұлысын алдақашан жыйып алып, соғып жатқанда, біз көкшені күтіп отырдық та қойдық. Сүйткенше күздіңүнгі көк жаңбыр ағыл-тегіл соқты да кетті. Егін де қалды, шөп те қалды. Шегіміз шұбатылып ішіміз ақтарылып бұлғандық та қалдық. Үстіп істеге жұмыста не береке болсын? «Рамазан басқарма» Есілбайдан үйренген «бұйырмағанға не дауа бар?»ды айтты. Басқа басқармаларымыз «әрине, енді не дауа болушы еді?» деді.

Міне Азнабайдың ақ сақалы — Есілбайдың ақылы. Міне, біздің басқарманың бас ақылшысы!

«Біз колхоз едік қой, колхозшылардың айтқанын да бір істейікші!» деген басқарма болды ма? — Жоқ, жоқ. Есілбайдың елшілері!.. — деді Мақан. —

— Бізде жаздығүні жүз елү ат болды. Осы күні жүзге жетпейді. Осы қалғанның қыркы кара қаптал, қыркы жауыр, қалғаны көтерем. Баскарманың жұмысқа салдырмай жүретін он жеті аты бар еді, соның қазір біреуі-ақ қалыпты. Өзгесінің үшті-күйлі орны жоқ: біреуі байлауда қатқан, біреуі аяғы сынып өлген, біреуі жамандатқан, біреуі мүрдем кеткен — әйтеуір бәрінің орны да басқа жерден табылған. Рамазан мен Жаңғали, Молдаш пен Сағит мінген аттың бірде-бірінің қайтып үйірге қосылғаны жоқ. Неше атты соқадаң алды, неше атты машинадаң алды. Неше сайманды жұмыстан босатып алды. Қазір бірде-біреуінің қолында бір жүген, не бір сілемдей жіп қалсайшы! Күнде келіп біреуіміздің сайманымызды алып кетеді!

Бізге деген «жүт жеті ағайынды» болса, Рамазанмен сегіз ағайынды, Жаңғалимен тоғыз ағайынды, Исақметпен он ағайынды, Молдашпен он бір ағайынды, Сағитпен он екі ағайынды болып отыр! Осынша ер жеткен ұлдары бар жүт, Есілбайдың қолына түскесін, бізді қалай оңдырсын? Құрт аурудай қуалай жеп, құрытып барады...— деді біреуі.

— Бізде жұмыс та көп, жұмыс істеуші де көп. Бірақ, істеген жұмысың оңбайды, жұмыс істегеннің бүйірі шықпайды.

— Басқармасыз бір шөптің басын сындырмайсыңдар! — деді ғой, Рамазан басқарма. Ал сындырмадық! Сең соққан балықтай теңселіп, сандалдық та отыра бердік. Басқарма «жұмыс тәртібін» жасап жатырмыз деп, егіннің он шақты күнін өткізді. «Тәртіп» те бітпеді, жұмысқа да шыға алмадық, аяғында аудан басқармаға тақым бұрау сала бастағанда «тәртіпсіз-ақ» жұмысқа кете бардық. Рамазан мен Жаңғали көшеге шығып алып:

— Колхозда қастықтарың болмаса, егінге аттаныңдар — деп бір уыс қылды. Қай жерге, қалай егеміз, не егеміз, қашан егіп боламыз — бұл жағынан жөні бүтін ауыз сөз сөйлестік пе екен? — Жоқ.

Содан бастап кетті дейім былығып, сол былықтан былық, аяғы міне бүгінге келіп отыр. Біреуге ана жұмысты, біреуге мына жұмысты тапсырып қояр болар еді, содасын соны бақылар болар еді, бұларда ол жоқ:

— Ойбай, бүгін жабылып жыртындар!
— Ойбай, бүгін жабылып тырмаландар!
— Ойбай, бүгін жабылып себіндер!— Міне біздің басқарманың ісі осы болды.

«Жабыл!» дегенде жабыла кетеміз. Кісі артық қалады, ат бос қалады. Не жұмыс жетпей қалады, не жер жетпей қалады. Қанша адам бей-берекет, азғана жұмыстың соңында жүреді де қояды. —

Біреуді бүгін соқаға жіберсе, ертең тырмаға жібереді, одан арғы күні себуге жібереді. Бір атты бүгін соқаға жектірсе, ертең боранаға жібереді, арғы күні «баскарма» мініп алып «ауданға» кетеді. Бүгін бір бригадада болсаң, ертең бір жерде боласың, арғы күні баяғы бригадана келіп қалғаныңды білмей де қаласың...

— Қара өрттің дәніне жабылындар! — деді баскарма. Жабылып кеп кеттік. Үш күн айырғанда «Қара өрттің» тас-талқаны шығып, өрт шалғандай болды. Енді соны он күн бойы тырмалап, тұқымын шашып үлгіре алсақшы. Жер кеуіп кетті, сол дөң осы күнге дейін қара өрт шалғандай қап-қара бойы жатыр!

— Жұмысты да, атты да, соқа-сайманды да бригадаға бөліп алайық. Жұмысты бөлініп-бөлініп істейік. Бір жерде жүрген көп адам біріне-бірі оралғы болады... — дедік баскармаға.

— Жок, колхоз болғасын бірге істеу керек. Бар атты сендер мінбегенде, кім мінеді. Бар соқаны сендер жекпегенде, кім жегеді, бар жұмысты сендер істемегенде, кім істейді. Жабылып істей беріндер! — деп баскарма әмір қылды.

Ана жұмысқа да жабыламыз, мына жұмысқа да жабыламыз. Кез келген атты ұстап алып, өз соқамызға жегеміз. Тәуір ат, тәуір соқаға таласамыз. Тәуір ат, тәуір соқаны қалай көбейту керек, тым болмағанда қалай тәуір қылып ұстау керек, бұл жағын ешкім маса шаққандай елең қылмайды.

Баскарманың әмірі он бес күнде-ақ тәуір атты жауыр ат, тәуір соқаны іске алғысыз етіп шығарды...

— Біздің бір қызық жеріміз, көк жалқаудың көбі «белсенді» болып алыпты да, жұмыс істемей, желбегей салып, ауыл-үй қыдырудан босамайды. Қайдағы бір жөргекте сокқан бұзақы болса, ерте кезде байды саға-

лап жүретіндер болса, соның бәрі онай жұмыс «белсенділікке» көшіп болды. «Жай белсенді», «қара белсенді», «ауыл белсенді», «көлденең белсенді»—осының бәрі колхоздың ырысына біткен адамдар емес. Бұлар өз арамызда «белсенді» болса, басқа жерге барса «өкіл» боп шыға келеді. Мұндай «өкілдер» белсендіден құралған басқарманың қолына түссе, қандай колхозды болса да көк ыйық қылып шығарады.

Өзгені қойып өзіміздің колхозды қарандаршы:

Рамазан мен Жанғалидің топтан тандап алған екі-үш белсендісі бар: біреуі керсиген Молдаш, біреуі кері ауыз Сағит, біреуі кер жайдақ Шери. Бұл үшеуі белгілі бекбикелер емес пе? Түске дейін тұяқ серппестен ұйқтайды. Түстен кейін бүкіл қаланы бір қыдырып шығады. Қыдырып жүріп әмір етіп жүреді. Қызы бар үйде күн бойы қылжандап, келіншегі бар үйді қара кұстай торыйды. Үшеуінің қолында үш ат бар, кез келген үйдің босағасында қантарылады да тұрады. Болмаса, кім көрінген бала-шаға мініп алып шабуылдап жүргені...

«Белсендінің» әңгір таяғы әбден ойнақтап болған ғой. Сәлмен деген колхозшы әуелі «белсенді» жоқ па екен деп айнала қарап, қыбыжықтап тұрды да:

— Белсенді демекші, Етеқпай байғұс та босқа күйіп кетті ғой... — деп бастады сөзін. Одан кейін де әркімге қалтақтап, сөзін төгіп, шашып тұрды да:

— Ол күні «белсенділер» осы арадан елу шақырым жерде «Жалаңашта» қонып жатқан... — деп бір демін алды. Содан кейін, енді айтпаған нем қалды деген адамша, буынын бекітіп, тамағын кенеп алды да, сөзіне кірісті:

— Кәдуілгі сырдаң сыңар аяқ өтетін Қапашты білесіңдер ғой, «белсенділер» соның үйінде қонып жатады. Олардың қарасы алыстағасын бізде тыйшыққамыз. «Белсендінің» бас әдеті біздің атты мініп, біздің асты ішіп жүріп атқа мінердің дегенін істеп, байдың бәйегі болады ғой. «Ұрыға ұры намаз шамда кездеседі» дегендей, қайдағы қараңғы жұмыста бұлар бірін-бірі ніскеп біледі десең де болады. Жайлы ұясына қонғасын, бей-барақат жадырап, көйлек-дамбалдан басқанын бәрін сыпырып тастап қарта ойнайды. Қапаштың семіз еті мен ақ мойнақ арағы алдарында тұрады... Кенже төре «белсенді»

кәдімгі жарлы Етекпайдың қызына хат жазады. Істі насырға шабатынын қайдан білсін, қыз мазакқа көн бейді:

— Не қылған көргенсіз ит өзі. Әрі жүрсін! — дейді Хат апарған жігіт қайтып келгесін:

— Ты песма нести? — дейді Кенже төре белсенді.

— Каторай депке песмо? — деп сұрайды хат тасушы.

— Да... да... Ты малшай! Аята песма секретнай. Што гатоба? — дейді Кенже төре.

— «Депке песмо не шытайт... Не сагласнай...»

— Как не сагласнай?

— Собака, гаварит...

— Покажым боржой депке! — деп Кенже төре «белсенді» түнере қалады... Ертеңіне Етекпайдың үй іші түгелімен «обалы қызына» деп көнпескелейді де, жібереді. Егер аудан анығыч аспағанда, Етекпайдың байлар қаласынан бір-ақ шығатын еді... Міне «белсенділер» ді жәрдемі!..

Бір уақытта желпініске Ақан мен Қыйналған да шықты. Бұлар жыйналыста да тасалау бір жерде қатар отырады. Әуелі біз де сөйлесек қайтеді? деген адамша бірі бірі салқын бір қарасып қойды. «Сөйлесек, сөйлейік!» деген келісімге келгендей жымыйып тағы бір қарасты...

— Сен сөйле, бір байпақты бұрын тоздырдың ғой! — деді Ақан, Қыйналғанның ойына түсіне қалып.

— Әй, тәйір алсын, сені! Осы күні үлкендік бар ма! Сен сөйле! — деді Қыйналған қып-қызыл болып.

Дұрысында екеуінің де сөйлегісі келіп, бірақ бұрыс сөйлеп көрмегесін, ұялып отырады. Бұларға ең қыйын «маған сөз берші!» деу ғой, одан бірақ аржағы оңай секілденіп, екеуі де қозғалып қойып отырды. «Маған сөз берші!»ні айтуға әлденеше рет оқталса да, ерні құрығыр ұялшақтыққа салып, айталмайды. Сонымен он шақты адам сөйлеп қойды. Бұл екеуі анда-санда бір қымылдап қойып әлі отыр.

Бір мезгілде бір колхозшы сөйлеп бола берген еді Қыйналған тұра салып жалғастырып алды да кетті.

— Тәртіппен сөйлендер! — деп президиум тәртіпке шақырып еді, Қыйналған оны естімеді. Аттай тулаған өзінің жүрегі, асығыста өрескелдеу шыққан өзінің даусы, астын-үстін келтіріп жыйылыста тұнғыш сөйлеп тұрған сөзі «тәртіпті» естіртпеді. «Өзгеге қарап тұрсам жанылып кетермін», деген адамша көзін қасындағы Ақанға қадап алды да:

— Осы мен өзгені білмейім, біздің қызыл ту сыйыр қайда кетті? — деді сөзінің пісмілдасы.

— Жын ұрып кеткен бе өзінді, мен қайдан білейін! — деді Ақан сасып калып. Өзі терлеп те қоя берді.

Ақанның не айтқанын Қыйналған тағы ести алмады, сондықтан:

— Қанапияның шабдар биесін кім сойып жеді? — деді Ақаннан көзін алмастан.

— Ендеше менің кер биемді сен сойып жеген шығарсың? — Өй, өзін, менде нең бар? Не оттап тұрсың? — деді Ақан да тұра салып. Сүйтті де:

— Мыналарын кұтырған шығар өзі... Баскармадан сұрамай, менен сұрағаны несі? Кер байтал мен мұқыл тарғыл сыйырды және бір шолақ өгіз үшеуін, Сәрденнің ала белі мен төртеуін Рамазан сойған... Қанапияның шабдар биесін, Жаманкенің тор атын, Соқыр шалдың қызыл сыйырын Жаңғали сойған... Оны менен несін сұрайсың? — деді.

Екеуі аздап ілегісті де, аздан соң бірі түсініп:

— Өй тәйір алсын сені!.. — деп екеуі де күліп жіберді. Содан кейін әрбір орны жок малдың ен таңбасына дейін, қай күні барын, қай кеште, қай жерде түнеп шыққанына дейін, қай күні жок болып кеткенін жіпке тізіп, төпелеп тұрып айтып берді. Бірінің жаңылғаны болса, бірі түзеп, ұмытылған сөз болса қосып, әйтеуір қосарланып тұрып көп нәрсенің шынын ашты.

Бұлардың сөзі көркемдік жағынан «әдеби сынды көтере алмайтын» болса да, ниеттері түзу еді, сондықтан біраз жерін келтіруді мақұл көрдік.

— Әлімнің алка бел торысы мен Жәментіктің қара аласын, Ақыметтің қоңыр өгізін бастатып, он малды Исақмет сойды. Менің кер биеммен, Нарғожаның күрең байталын бастатып, он малды қосып Молдаш сойыпты... Сәдудің жирен байғалын, Кәрімнің көк атын бастатып,

он шақты қараны Сағит сойыпты. Рамазан мен Жаңғалидің қанша мал сойғанын, сойылған мал мен сойған пышақ білмесе, ешкім біле алмайды. Тірідей сатамыз, сойып сатамыз деп, қанша малды айдатып жүрді, олардың не болғанын біз білмейміз. Әйтеуір біз білген малдан басқарманын сойғаны елуден артады...

Осыдан кейін Қыйналған сөзіне қорытынды жасауға кірісті. Қасқа сыйыр, ала биелерді айту қандай оңай болса, сөзін қорыту сондай қыйын болды:

— Колхоз болғанда бір ауыздан жең шығарып, бір жағадан кол шығару керек емес пе? Біздің колхозда ол жоқ... Колхоз болғасын жұмысты тәртіппен істеу керек емес пе? Біз сен салар да, мен салар, атқа жемді кім салар деп жүре береміз... Бастықтарымыз колхоздың жұмысын қараудың орнына «өз колым өз аузыма жетті, болды» деп, қамынын қара басынан басқаны ойламайды... Аспандағы атқан танды енді ғана көзімізбен көреміз ғой деп, келе жатқанда, біздің басқармалар үрерге ит, сығарға бит қалдырмай барады. Бұлар ойына істегенін қыла берді... Енді мынау екі мұрнымызды, екі колымызға тығып отырғанымыз... Сосын осындай колхозда аптарит болсын ба, жұмыс оңсын ба? Менің пікірімше осы басқармалардың пыйғылдары жаман. Осылардан құтылу керек! — деді Ақан мен Қыйналған. Екеуі қалай бірге сөйледі деген дау болмау үшін түсіндіре кетейік: сөйлеген Қыйналған, бірақ Ақан сөйлесе де осыны айтатын еді. Оның үстіне Қыйналған сөйлегенде үнемі Ақанға қарап тұрды да, Ақан басын изеп, мақұлдап отырды. Сондықтан бұл екеуінің сөзі деп ұғындық...

Бұрынғылардың бәрінен көрі талтүсте мөлдіретіп, мойнына салып тұрған, мынау ұрлық басқармаға жаман батты. Мойындарына мініп тұрған соғымдар, қара құрым ілгендей маскаралады...

— Егін салсаң егіншің, мал өсірсең бақташың болу керек. Бізде мұның бір де бірі жоқ.

— Үйренген жерден мал кететін бе еді? — дейді біздің басқармалар. «Мал кететін бе еді?» деп отыра берді де, көпке дейін бақташы шығармады. Күз бойы аяқты мал бағынсыз жүрді. Отыз бие, он бір жабағы аяғынан жоғалып кетті. Қасқыр жеді ме, ұры алды ма, оны ешкім білмейді.

Баскарма неше малдың болғанын, неше малдың қалғанын, бір малдың ен таңбасын білмейді. Бұлардың білетіні:

— Есімнің қоңыр жорғасы...

— Қасымның сар бауыры...

— Алып жирен.

— Ақ күйрек... Қасқыр күрен, Ақ тобық еді...

Қазір бұлардың түбіне де жетіп болды. Алды бір айда, артын екі айда мүрдем кетірді. Енді келіп «өлгенге не дауа, жоғалғанға не шара?» деп тұрғандарын жәрмейсің бе?

Күздігүні барлық мал бір қораға қамалды. Аузына күзетші де қойылған жоқ. Ішкі қоралардың қақпағы болмай, кез келген керегені сүйей салып жүргенде, әлде-неше рет сүйкенген мал керегені құлатып кетіп, төрт түлік мал түгел араласып кетті. Тебіс те сонда, сүзіс те сонда, бұзау тастау да сонда, жарылу да сонда, мергілу де сонда, өлу де сонда болды. Үш күн мал араласып кеткен түні төрт сыйыр, он торпақ, жыйырма екі кой өліп шықты.

Егіннің жайы анау, жау талағандай болып, көзін көріп, қолың ұстамаған. Құрал-сайман анау, кез келген қырдың басында қарға көміліп жатқан: нешеуі бар, нешеуі ұрланды, қаншасы бүлінді, онда басқарманың жұмысы жоқ.

Колхозымыз мынау ескі шапандай тігісінен сөгіліп бара жатқан. Отыз шақты үй басқа жерге көшіп кетті. Шығамыз деп лобылып жүргендер де аз емес.

Алдағы егіске түк әзірлік жоқ. Ат-көлік қыйратылып тұр. Қырқын мінсең қыр асыратын түрі жоқ. Күтуге әлі қойылмаған. Басқармалар күнде бір тәуірін мініп алып, ертеңіне сенделтіп әкеп тастайды. Жыйналған тұқым шашылып кеткен.

Осының бәрі неден болып отыр, бас бәленің аты кім? Мұның аты біздің тізгінімізде, шылбырымызда, Есілбайдың өлі де қолында. Соның дегенінде, соның жетегінде келеміз. Бізді жау, жауымыздың елшілері шірітіп бара жатыр.

Біздегі бар пәле — ішімізде отырған Есілбай мен Сүгір молда, солардың үрім-бұтақтары. Солардың елшілері. Осы кәсіпке ұшыратып отырған Рамазан, Жаңғали, Исақмет басқармалар жаудың елшісі емей кім?

Жыйналыс әрі де толқыды, бері де толқыды. Қан қазандай бұрқылдап, асып төгілуге талай жақ барып, күшпен қайтып тұрды. Уя хатшысы Қайыр:

— Жолдастар, сабырландар! Әңгіме осының бұрқыратып айтып-айтып тарап кетуде емес. Бүлінгі түзетуде. Қолхоз денесінде не мерез болса да, сонлып тастауда. Жауға олжа, дұспанға таба болм жол табуда. Күн жаумай су болып былжырамай жатүпкі азуын суырып алуда. Тәжірибенің аз кезінде,дың жағаласуы үдеген кезде бір шалдырып қалыпғанымыз анық. Бірақ, мұны түзейтін де, жауды жда осы отырған өзіміз. Аспаннан шұға жаумайдығұрлым осы кемшілікті терең ұғынып, тезден қыймсақ, біз алмайтын қамал жоқ! Осы жағын сөйлеПартия ұясы басшы бола алады! — дегенде колхлардың алқымға тығылған ашулары тарап, долылысылып, іскерлікке айналып тұрды. Шулаған айғайқашан құлақ құршын қандырып болған ғой, бұданне істеу керек, колхозшылар тура осыған көшті. (айтқан кезде ұсыныстар сондай топырлады дейім,екі қолды хатшы да жазып үлгіре алмайтын болдыдықтан, жыйналысты басқарып отырған Теміржхатшысы Қайыр, мұғалім Нәжен, шын белсендітөртеуі төрт жерден отыра қалып, колхозшылардыныстарын әрең жазып алды.

Ұсынысты да, қаулыны да ертеңге әзірлеуге йындарына алып, жыйналысты таратты.

— Қарағым, Қайыр, менікі жазылмай қалмасы

— Теміржан, менікін ұмыта көрме...

— Аттың жайын мықтап жазыңдар!

— Тұқым, тұқым, тұқым!..

— Басқарманы, басқарманы, басқарманы!..

— Жұмыстың жайын!.. Жұмыстың жайын!.. айқайлай-ұйқайлай колхозшылар әрең тарады...

Жыйналыстың ертерек тарауында бір мән б«Басқарма»ның барлық пәлесі ашылып, барлық мойындарына қойылып бара жатқан кезде, к отырған Рамазан жоқ болып кеткен. Оның орын Жаңғали «ауырып» келмей қалған, «Исақмет бас

ертемен ауданға кетіп қалыпты деген, Есілбайдың Ескендірі мен Сүгірдің Жұмашы мойындарына түскен тұқым қорын «тауып әкелуге» жүрейін деп жатыр деген сыбыс естілген.

Оның үстіне колхоз басқармасының жабайы екі мүшесі Жамақ пен Сәбит, кешке таман Қайырға келіп бір жаңалық айтқан:

— Біз болсақ ер кара, атай салған атанды басқармамыз ғой. Бізге анау үшеуі сырын да айтпайды. Іс тапсырған емес. Атымыз басқарма демесен, колхоздың басқа мүшелерінен түк айырмамыз болған жоқ. Біз ылғый далада жұмыстамыз. Басқарма болып ат мініп, ел қыдырған, ет жеген емеспіз. Басқарма болып бір қағазға қол қойған жоқпыз. Бізді мүше сайлағалы бір жыл өтсе де, тым болмаса бір рет басқарманың жыйналысына да шақырылған емеспіз...

Бірақ, бізді шетке тебулері тегін емес. Ол үшеуі Есілбаймен қолдас. Кейде басқармамыз ғой, үзеңгілеспіз ғой деген болып Рамазанның болмаса Жаңғалидің үйіне бара қалсақ, ылғый Ескендір мен Жұмашты көреміз. Осылардың қылығы да, ұрлығы да бір... Кешеден бері осылар күн бойы сапырылысатын болып кетті, қашып кетпесін, сақ болыңдар... — деген.

Осының бәрін еске алып, Қайыр жыйналысты тезірек таратты да, екінші іске кірісті. Есілбай мен Сүгір молданың маңайын қызыл іңірден-ақ аңдытып қойған еді, енді басқарманы бақылайтын кісі жіберді.

Есілбайды аңдушылар, жыйналыстың орта кезінде келіп:

— Шана-саймандарын әзірлеп, аттарын қораларына тығып әзір отыр, олар да айнала торып жүр! — деп сыбырлап кеткен.

— Олай болса екі атпен екі жігіт әзір тұрыңдар, қайда барар екен — екі елі соңынан қалмандар... Хабарын жиі-жиі беріп тұрыңдар! — деген дерек алып, аңдушылар қайта кеткен.

Басқарманы бақылап жүрген жігіттер бір сағаттың ішінде екі-үш түрлі хабар әкелді. Әуелі барған жігіт:

— Рамазан үйіне барған жоқ. Қайда екені белгісіз. Қатыны жыйналыста жүр деп айтты, — деп келді. Енді бір аздан кейін:

— Рамазан үйіне барып шамын сөндірді де, Есілбайдың үйіне барды, — деген хабар әкелді.

Жаңғалидің үйіне барған жігіт: «Жаңғали ауданға кетіпті, аты да, шанасы да үйінде жоқ», деген хабар әкелген.

Қайта-қайта тексеріп келгенде, Есілбай мен Рамазан, Жаңғали үйлерінің арасында ерсіл-қарсыл жүріс ірі бір дүбірлес барлығы анықталды, Рамазан мен Жаңғалидің аттары да бір аздансын Есілбай үйінің қорасына барып кіріпті. Түнгі боран алушы мен аңдушының арасына шымылдық бола берсе де, аңдушыларға әңгіме ашық айқындалды.

— Сен екеуің Рамазанның үйін, сен екеуің Жаңғалидің, сен екеуің Исақметтің үйін, сендер Есілбайларды аңдыңдар! Көрген, сезгендерінді бізге жеткізіп тұрыңдар. Біз қызыл бұрыштан кетіп Теміржанның пәтерінде боламыз... — деп колхоз белсенділерін қаз тұрғызды да, Қайыр жыйналысты таратты...

...Түн ауғалы қашан... Сібірдің жігін ашпастан бір жеті соғатын жыңды бораны өңешін жыртып, үлдеп тұр, колхоз қаласының сирек-сирек салынған жер үйлері анда-санда бір-ақ қылаң етіп қалады. Жаяу адам көзге де ілігер емес... Түн қашушыларға да, аңдушыларға да қолайлы...

Аздан кейін, екі ыйығынан демін алып, Имақ колхозшы келіп хабар берді:

— Ескендір мен Жұмаш, Есілбай мен Сүгір үш шана болып, Есней жолына түсіп кетіп барады. Үйлерінен шыққанда төрт адам еді, қаланың шетіне барғанда бірталай адам болып кетті...

— Аттаныңдар соңына. Екі елі кейін қалмаңдар. Бізден хабар алғанша ешнәрсе істемендер... Алыстан аңдып, ере беріндер!

— Исақмет пен Жаңғали пар ат жегіп алып, жолсызбен қаладан шығып барады, — деген хабар әкелді аңдушылар.

— Аттаныңдар, артынан ере беріндер, бізден хабар алғанша ешнәрсе істемендер!

Сонымен аңдыған адамның бәрі де қаладан шығып болды. Жалғыз-ақ Рамазанның қайда кеткені анықталмады. Бірақ, мұны анықтап отыруды уақыт көтермейтін

болды. Сондықтан енді істелетін шараны аяқсыз қалды, етек-жеңін жыйнау ғана қалды.

Дереу Есілбай мен Сүгір молданың үйінде қалған жандарын айдап әкеліп күзетке салдырды. Басқа жаны кеткен, екі үйінде екі кемпір. Ескендірдің қатыны, бір-екі жас бала қалыпты. Одасын «басқармалардың» үйлеріне күзет қойдырды да, он жігіт алып Қайыр мен Теміржан да қаладан шығып кетті.

Бұлар қаладан шықты да, екі «штабқа» бөлінді. Бірінің бастығы Қайыр «Есенеі жолы»мен кетті де, Теміржан бастаған «штаб» жолсызбен кеткен Жаңғали — Исақметтің соңына түсті. Екі штабтың арасына екі жігіт байланыс қойылды. Бұрынғы кеткен аңдушылармен де байланыс жасалды...

Түн түнеріп төніп тұр. Қатты ызғырық, боран. Олар да кетіп барады, бұлар да кетіп барады...

Жолсызбен кеткен Жаңғали мен Исақмет қаладан шығып алғасын-ақ Есенеі жолына түсті. Олар келіп жолға түскенде, Қайырдың «штабы» алдында еді де, Теміржанның «штабы» артында еді — қашқындар екі штабтың ортасында қалды. Жолға түсе сала аттарын айдай жөнелгенде қашқындар он минуттың ішінде алдыңғы «штабты» қуып жетті. Екі штаб байланыса алмай қалды...

Қашқындар, қарайған қараны өздерінің адамдары деп келе жатқан ғой, төніп келіп қалғанда салт адамдардың үстінен шыққандарын бір-ақ білді. Бұрылуға болмады. Аттарын тартып, кейін шегінгілері келіп еді, салт аттылар ортаға алып тұра қалды:

— Бұл кім?

— Біз...

— Жаңғалимісің?

— Біз...

— Қайда барасындар?

—

— Сендер ауданға кеткен жоқ па едіңдер?

—

Кейінгі «штаб» та келіп жетті. Усталғандар үн шығарып ешнәрсе айта алмады. Бұлардың жаттығы, жаулығы, жауынан рақым күтпейтіні сонша: қателесіп едік, кешіндер! — деп те айтқан жоқ. Жақтары қарысқандай,

тілдері күрмелгендей, ақылдары айнығандай болып қатты да қалды.

Бұл «штаб» азғана кеңесті де, ұсталған екеуін өздеріне ертіп алып, ілгері қарай жүріп кетті. Тағы да жарты сағаттай уақыт өтті. «Штаб» үн шығармастан келі жатыр. Ұсталғандарда да үн жоқ... Алдыңғы андушылар

— Ескендірлер Есенеі мешітіне тоқтады. Аттары ағаш ішінде, өздері көп адам көрінеді... Ағаш ішінде бұрыннан тұрған шаналар да бар секілді... — деген хабар жеткізді..

«Штаб» тура мешіттің ығындағы ағашқа кіргенде қашқындардың алты шаналы бір салт аттары да сонда тұр екен. Бұлар да аттарын ағашқа байлай тастап, қала қамаудың жайын кеңесті. Мұндайда керістен керексіз нәрсе бар ма, Қайыр мен Теміржан екеуі кеңесті де, бас қаларға соны орындатты. Мешіттің екі қабырғасына төрт салт кісі аттандырып, өзгелер турадан-тура молаға жая тартты, ұсталған екеуін бірге ала жүрді...

Бұлар қалың моланың ішіне кіргенде шеткі молада бір-ақ ақырын ғана ысқырып қалды. Қайыр да ысқырып жауап берді. Моланың ығында отырған жігіт ұшып тұр келді.

— Бұл кім деді? — Қайыр мылтығын кезеп тұра қалып. Жаңғалидің жиені Әлмырза екен. Қолында мылтық бас қарауылда тұрған түрі екен.

— Жүр бері, тұқымын кұрғыр! Алып жүр аналарыңа Әлмырза. солбырайып қалың моланың ішіне қараттты, Есенеі тұқымының шатырлаған, мұнаралаға көп бейіті болатын, қашқындар сонын үшеуін қазып жатыр екен. Үшеуінің бетін ашыпты. Төртіншіні қары ғана қазып үлгірген. Қазып жатқан жеті адам: Есілбай Сүгір, Ескендір, Жұмаш, Рамазан, Жұмаштың балдызы Рамазанның қайнағасы, моланың ығында оранып екі-үш әйел де отыр...

— Көтер қолдарыңды! Доңыздар! — деді Қайыр ба дауысымен ақырып.

Басқалары темір күрек, кетпен, балталарын таста қолын көтергенде:

— Не бар қолыңда өлмейтін, өңшен оңбағандайдың! — деп Ескендір күректі ала-ақ ұмтылды Қайырға.

Ескендірдің төбесін сыйпай бес атардың бір-ақ оғы зетте түсті. Ентелеп келе жатқан Ескендір отыра қалды.

карға. Жұмаш та тастай берген балтасына жармаса беріп еді, мылтық гүрс еткенде, қайтадан тастай берді. Қатындардың бірі қарғап, бірі сілеп, бірі жылап, моланың іші ын-жың болды. Есілбай, Сүгір, Рамазан үшеуі тіл қатпастан қалшыйды да қалды...

Моланың біреуі лық толы бидай, біреуі лық толы сұлы, енді біреуі кебеже-кебеже ет, төртіншісі толы өлі бұйым екен. Шай да, кант та, топты кездеме де, ішкікілем де бар...

Моланы күзетуге қарулы төрт адам қалдырып, «штаб» қашқындарды алып қалаға қайтты...

СОНДЫҚТАН ҚАУЛЫ

Уақыйға қаланы да, колхозды да қаз бастырды. Колхоз мүшелері көзін тырнап аша сала-ақ «қызыл бұрышқа» жүгірді. Жыйналыс тағы да өзінен өзі жыйналып, барлық ұласқан былықтың үсті-құйрығын мықтап бір кесіп тастауға, алақандарына түкіріп, дуылдай бастады.

Ауыл кеңесі әлсіз, партия ұясы жоқ, комсомолдардың көбі «белсенді» кезінде «Жаңа жолда» талай оқыас істер бола беретін. Бұған ұксас талай істер болғанда, қала да, колхоз да артынан бірақ біліп қалып:

— Қап, бәрекелді-ай!.. — деп таңдайын қағатын да, қала баратын. Оны ұмытып болмай жатып екінші бір көлденең кездесетін. Оның оқыястығы да олқы болмайтын. Оған таңдайын қағып болғанша үшінші бірдеме ұшырасатын. Сонымен «Жаңа жол» мұндай оқыастарға еті үйреніп, ешуақытта сырын аша алмай желе жатқан. Соңғы кездерде, еті үйренгені сонша, «төрт-бес қой өліп қалыпты», «екі-үш сыйыр жарылып қалыпты», «екі-үш үй көшіп кетіпті», «пәленше атын сойып алыпты», «басқарма біреуді сабапты», «бүгін астық ұрланыпты» деген хабарларға:

— Е, не болмас дейсің... — дей салатын күйге де ұшырап бара жатыр еді.

Дәл осы істей басынан аяғына дейін дұрыс болжалып, дұрыс өткізілген бір істі колхозшылар бұрын көрген емес-ті. Қанша гуілдеп, қанша айқайлағанмен, қанша

тырысқанмен осындай бір тыянақты етіліп іс істеліп, басынан аяғына дейін айқын болған бір істі бірінші көрулері. Теміржанның бұрынғы ауыл кеңесінің бастығы да Рамазан болатын ғой. Партия ұясы жоқта. Ауданнан талай адам келіп талай дауырыкса да, ат үсті істе береке бола ма, бірде мені бастай беріп, тастап кете беретін. Ауданның елтауып істеген бір жұмысы — Рамазанды түсіріп, ауыл кеңесіне Теміржанды жіберіп, бұл күнге дейін ұйыстырылмаған партия ұясын кұрып, хатшысына Қайырды жібергені еді. Міне осы істің бәрі он бес күннің ішінде осы екеуінің басшылығымен басталып, қазір аяқталып келе жатқан істер болатын.

Бұл істің айналасындағы әңгіме де «қызық» болды «Ақ боз атты», «ақ киімдіні» көбіктей көпірткен жеңгейлер, бұл уақытты қалай кұр өткізсін, кұдық басына анаугіден де ертерек жыйналып, анаугіден де өрескел деу әңгіме етіп шығарды.

Күннің боранына да, сақылдаған суығына да қарамай-ақ суға келген әйелдер, мұрындарын жеңдеріне тығып тұрып-ақ, әңгімені аунақшытып, кұлпыртып-кұлпыртып алды. Әңгіменің өнін айналдырып, астарын астан-кестен қылып жіберді. Өзара ерегісіп, жанжалдасуға да айналды.

— Сіліп! Не бетімді айтайын жеңеше-ау, өткен түн тіпті керемет болыпты ғой... Быйылғы астықтың бәрі де дейді, молада тығулы екен, дейді. Тау-тау болып, дейді үйіліп жатыр, дейді. Тіпті, оны әкелгесін, дейді, мың миллион егін салам десен де еркін, сала бер, тұқымын шаш-етектен келетін, дейді...

— Оны айтады ғой, быйылғы жоғалған малдың бәрін дейді, бәрін деймін-ау, бәрі қайда, бәрінен де көбін солақ сойып, бейітке апарып тыға беріпті, тыға беріпті, дейді Бітеу сойылған семіз жылқының, семіз сыйырдың, семіз қойдың еті мола біткеннің бәрінен де табылыпты. Мола біткеннің бәрінен деймін-ау, бәрі қайда. Қара ағаштың бауырына дейін жаңадан қазып ет, астық тыққан мола дейді... Қара шешейдің бейітіне де, Бүкір атан үйінің бейітіне де, анаугі өлген Соқыр шалдың бейітіне де мына қатынның атасының бейітіне де, бәріне де астын тығылыпты, дейді...

— Кім айтады, аузыңа не келсе соны айтатының не? Біздің үйдің бейіті аман, дейді. Бірдеме болса-ақ бізді ала кеткін келеді де тұрады-ау... Рамазанға бір ата жақынбыз деп қыймаң қышып тұра ма?.. Соқыр шалдың бейіті де, біздің шалдың бейіті де аман, дейді. Астық тығылған ана «Жекейге» карағанның бейіті де, етті мына «Төрттен астам»ға карағандардың бейітіне тығыпты... Жанымыздағы үйдің жігіті-ақ барып келді ғой...

— О несі екен-ей бидайды біздің тұқымның бейітіне тыққаны... Біздің өліктерді ұры қылғысы келгені ме екен... Жаласын бізге жабайын дегені ме екен?.. Тап Ескендір мен Рамазан иттің істеп жүргені ғой осының бәрі, айтпесе өз өліктері жетпеп пе?..

Осы күнге дейін ауыл әйелдерінің бір нашар мінездері, олар бір өзгеріс бола қалса-ақ, соны қапыл-кұпыл, өрт сөндіріп жүргендей, өте тез, өте қомақты қамтыйды. Бірақ, бірден дұрыс ұғына алмайды... Құрыққа сырқ жалғау былай тұрсын, бітеу бөренені жалғап жібереді. Ескі ауылдың әдеті бойынша, өз жанынан бір-екі ауыз сөз жалғамай айтқысы да келмейді. Сондықтан, әйелдердің сөзі көбінесе анықтау тілеп тұрады. Кейде мұның іске пайдасы тисе, көбіне зияны тиеді.

Одансоң әйелдердің бір қасиеті, жұрт алдында шалабы шайқала бастаған адамды жүндей түтеді. Бұрын біреуі оп-орынсыз-ақ «Төре жігіт», «Жалқы жігіт», «Ауылнай», «Теңтегім», «Ортаншым», қайнаға деп атын атамай «сыйлап» жүрсе, оның мысы шыққан минутта-ақ атын атап, атына атақ қосып жібереді. Қайдағы-жайдағы бірдемелерді үстіне үйгенде, тек қайқандауынды ғана біл...

Түндегі уақыттан кейін әйелдер былай соқты:

— Бәрін бүлдіріп жүрген әлгі кәрі күшік Есілбай. Кәрі ит, осы күнге дейін кәмпес болып бай қаласына жіберілмей отырғасын, қайтушы еді? Ала тайдай бүлдіріп бара жатқаны емес пе? Сол сақалың... кәрі шошқаның көзі жойылса, бір тыйшығар едік...

— Ойбай, Рамазан кәуілдегін де қай бір оңған ит еді. Оңса сол Есілбайдың жиенін алар ма еді. Екі күннің бірінде Есілбайдың отынымен кіріп, күлімен шығып жүргей жоқ па?.. Ақыры ұялас иттей бірге қолға түсіп отыр ғой...

— Олардан Сүгір молда да кем түсіп отырған жоқ. О да бір төрт аяқты доңыз. Баяғыда ұрлығы шығып, осы доңыз бір шабылып қалып еді.

— Бәрінен де ұры ит секілді Жаңғалиді айтсайшы. Ойпырым-ай дейім, бет-аузы жылтырап, күлімдеп алады да, барлық пәле содан өрбиді. Әуелі кооперативті тонады. Бізге бір суыртпақ бермей жүргенде, өзінің қатындары сәтен көйлек, дүрия камзолдатып қандай көлеңдетті! Жүгі толған кілем, абдырасы толған ішік, соның бәрі былтырдан бері жоқ болып кетіп еді, бәрі де моладан табылыпты ғой!

— Бәрі де сау сыйырдың боғы емес. Үш басқарманың үшеуі де бірдей. Бәрінің ұрлығы бір. Әлгі кан сорғыш дейтіндер осылар шығар өзі... Осы колхоздың әзірейілі де осы үшеуі: анда бар, мында бар, сөзімді қайтарсаң кәмпес қылам, бір ауыз сөз айтуға ақын жоқ деп, милициядан жаман дікілдейтін де жүретін емес пе еді?

Әйелдер алғашқы қарқында әңгіменің осы жағымен айналысып әрі-бері ереуілдесті де, аздасын «өзара сынға» көшті. Күні кеше «ақ боз ат» жайындағы әңгімелерінің көбі дәлелсіз болып шыққандары естеріне түсіп, өз сөздеріне дәл сене алмады. Осының үстіне «ақ боз ат» әңгімесіне қосылмаған әйелдер, бұларға нос көрсеткен ғой, мынау әңгіменің де неге соғарын кім біледі. Сондықтан, әйелдер біріне бірі қуыстанып бір қарасты да:

— Осы бүгін жыйналысқа барып, анығын білейікші... Қызықтың әкесі жыйналыста болады, арам сыйрақтар қолға түсті, деп жүр ғой еркектер... — десті. Осыған уәде байлап үйлеріне тарасты. Ертеңгі шайды шала-бұла атқара салып жыйналысқа кетіп те қалды...

МАЗМҰНЫ

Адамның анасы	3
Өлімді жеңетін ана	12
Ана кесімі айнымайды	21
Ананың анасы	27
Ашынған ана	36
Ананың арашасы	44
Ер ана	54
Ақлима	61
Талпақ танау	73
Қос шалқар	83
Алғашқы адымдар	91

Г. Мусрепов
Р а с с к а з ы
(на казахском языке)

Казахское Государственное Учебно-педагогическое издательство

Ответ. редактор **С. Имбергенов.**   Технич. редактор **С. Бейлин.**

Главлит КазССР 03114 от 11/IV 1950 г. Подписано к печати
11/IV 1950 г. Издательский № 171. Объем 9 п. л. Формат
бумаги 84×108/32. Тираж 25.000 экз. Зак. 226.

Цена 4 руб. 50 коп. в переплете.

Типография «Известий Советов депутатов трудящихся СССР»
имени И. И. Скворцова-Степанова, Москва, Пушкинская пл., 5.